

TEFSİR ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

The Journal of Tafsīr Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 9, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2025 (Ekim/October)

Beyzâvî'nin Bir Tefsir Tanımı Var mı veya *Ta'rîfâtü'l-'ulûm*'un Beyzâvî'ye Nispeti Meselesi
Does al-Bayḏāwī Have a Definition of Tafsīr? The Issue of the Attribution of Ta'rîfāt al-'ulûm to al-Bayḏāwī

هل لدى البيضاوي تعريف للتفسير؟ مسألة نسبة رسالة تعريفات العلوم إلى البيضاوي

Nesibe Büşra TOKUŞ

Doktora Öğrencisi Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim
Dalı Tefsir Programı

PhD Student in the Tafsir Program, Department of Basic Islamic Sciences, Institute of Social Sciences, Marmara University
İstanbul / TÜRKİYE

nesibebusratokus@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1118-0962>

Atıf / Citation: Tokuş, Nesibe Büşra. “Beyzâvî'nin Bir Tefsir Tanımı Var mı veya *Ta'rîfâtü'l-'ulûm*'un Beyzâvî'ye Nispeti Meselesi”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 9/2 (Ekim/October, 2025), 711-740.

<https://doi.org/10.31121/tader.1711178>

Bilgi/ Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Type: Research Article

Geliş/Received: 01/06/2025

Kabul/Accepted: 12/08/2025

Yayın/Publication: 30/10/2025

Etik, Çıkar Çatışması ve Fon Desteği Beyanı/Ethics, Conflict of Interest and Funding Statement

Etik kurallara uyulduğu beyan edilmiştir/It was declared that ethical rules were complied with.

Yazar(lar)ın bir çıkar çatışması yoktur ve yazarlar herhangi bir dış fon almamışlardır.

The author(s) has no conflict of interest to declare and received no external funding in Support.

İntihal: Tespit edilmemiştir/ No plagiarism detected. (intihal.net).

Lisansüstü Tezlerden Üretilmesi: Bu çalışma Prof. Dr. Ömer Çelik danışmanlığında hazırlanmakta olan doktora tezinin ilgili başlıklarından üretilmiştir.

Production from Postgraduate Theses: This study has been produced from the relevant sections of my PhD dissertation, which is being prepared under the supervision of Prof. Dr. Ömer Çelik.

Lisans / License

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisans (CC BY-NC) ile lisanslanmıştır. This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC).

Yayıncı / Published by Ali KARATAŞ / TÜRKİYE

Öz

Tefsir tarihinin en önemli isimlerinden biri olan Kādî Beyzâvî (öl. 691/1292), *Envârü't-tenzîl*'in mukaddimesinde tefsir ilmine dair önemli açıklamalarda bulunmuş fakat bir tefsir tanımı yapmamıştır. Beyzâvî'ye nispet edilen ilimler tasnifi risâlesi *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'da ise bir tefsir tanımı yer almaktadır. *Envârü't-tenzîl* şerh ve hâşiyelerinde Beyzâvî'nin tefsir ilmine dair ifadeleri açıklanırken çeşitli tefsir tanımları zikredilmiş ancak ne *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'dan ne müellifin bir tefsir tanımı bulunduğundan bahsedilmiştir. *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'un bilinen bir eser olduğu kabul edilirse, şârih ve muhaşşîlerin bu esere başvurmamış olmaları, ayrıca eserin Beyzâvî'ye son dönem kaynaklarda nispet edilmiş olması, ona aidiyetini sorgulamayı gerektirmektedir. Bu, Beyzâvî'nin gerçekten bir tefsir tanımı olup olmadığı noktasındaki soruya cevap verebilmek için önemlidir. Bu amaçla makalede *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'un Beyzâvî'ye aidiyeti, eserin muhtevası ve nüshaları üzerinden soruşturulmuştur. Muhteva açısından gerçekleştirilen incelemede eserin Beyzâvî'ye ait olmadığı yönündeki şüpheleri güçlendiren bulgular elde edilmiştir. Bunlar arasında eserin birtakım eksiklik ve tutarsızlıklar içermesi ile eserdeki bazı tanımların Beyzâvî'nin diğer eserlerindeki tanımlardan farklılık göstermesi sayılabilir. Ancak tespit edilen tam nüshalarının tümünün üzerinde, eserin Beyzâvî'ye ait olduğuna dair kayıtlar bulunması, aidiyet konusundaki şüpheleri zayıflatmaktadır. Bu sebeple -farklı yeni bulgular elde edilene kadar- Beyzâvî'nin tefsir tanımı noktasında *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'un -ihtiyat payıyla da olsa- dikkate alınmasının gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Şârih ve muhaşşîlerin bu esere başvurmaması, eserin yaygın biçimde bilinmediğini göstermektedir. Makalede ayrıca, *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'daki tefsir tanımının Beyzâvî'nin tefsir anlayışı çerçevesinde değerlendirilmesi de yapılmıştır. Tanımda Kur'an'ın manalarını anlama ve açıklamanın yanı sıra hükümlerini çıkarma şeklinde bir görev de verilerek tefsire çok geniş bir faaliyet alanı tanınmaktadır. Beyzâvî'nin dinî ilimlerin tefsir ve hadisten doğduğunu söylediği *Tuhfetü'l-ibrâr* isimli eserinde, ayet ve hadisleri konularına göre bölümleyerek ilimlerin onlarla ilgilenme cihetlerini belirtirken tefsirin ayetlerle ilgilenme veçhini zikretmemesi, onun tefsir tasavvurunun genişliğine işaret etmektedir. Buna göre ayetleri anlama ve hükümlerini çıkarma noktasındaki araştırmalar tefsir faaliyeti içinde değerlendirilebilir. Bu haliyle tefsir ilmi, Allah'ın kelamını anlamak ve hükümlerini çıkarmak üzere ilimlerin bulunduğu bir faaliyet alanı olarak kendini göstermektedir. Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl*'in başında tefsirin ilimlerin kıymet bakımından en yücesi, dinî ilimlerin reisi ve başı olduğunu söylemesi de bu çerçevede anlaşılabilir. *Envârü't-tenzîl*'de, ayetlerin tefsirinde çeşitli ilimlere dair çıkarımlara yer verilmesi de Beyzâvî'nin geniş tefsir anlayışını pratikte de sürdürdüğünü göstermektedir. Şu hâlde *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'daki tefsir tanımı Beyzâvî'nin tefsir anlayışı ve pratiği ile uyumlu görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Beyzâvî, Tefsir tanımı, *Ta'rifâtü'l-'ulûm*, İlimler tasnifi.

Abstract

One of the most prominent figures in the history of Qur'anic exegesis (tafsîr), Qādî al-Bayḏāwī (d. 691/1292), offers important remarks regarding the discipline of tafsîr in the introduction of his *Anwār al-Tanzîl*, yet he does not provide a formal definition of tafsîr therein. However, the treatise *Ta'rifāt al-'Ulûm*, attributed to al-Bayḏāwī, includes such a definition. In the glosses (ḥawāshī) and commentaries (shurūḥ) on *Anwār al-Tanzîl*, various definitions of tafsîr are discussed while interpreting al-Bayḏāwī's statements on the discipline, but neither *Ta'rifāt al-'Ulûm* nor its definition of tafsîr is mentioned. Assuming that *Ta'rifāt al-'Ulûm* is a well-known work, the fact that commentators and glossators have not referred to it, along with its attribution to al-Bayḏāwī in later sources, calls for a critical examination of whether the work truly belongs to al-Bayḏāwī. This inquiry is critical for determining whether al-Bayḏāwī truly articulated a definition of tafsîr. Accordingly, this article investigates the attribution of *Ta'rifāt al-'Ulûm* to al-Bayḏāwī by analyzing its content and manuscript copies. Content analysis reveals several findings that reinforce doubts about whether the work truly belongs to al-Bayḏāwī, including internal inconsistencies and definitional differences compared to his other works. However, the presence of clear statements attributing the work to al-Bayḏāwī in all identified and complete manuscripts weakens these doubts. Therefore, unless new evidence emerges, it seems necessary to take *Ta'rifāt al-'Ulûm* into account -albeit with scholarly caution- when discussing the existence of al-Bayḏāwī's definition of tafsîr. The fact that commentators and glossators did not refer to this work suggests that it was not widely known. The article also offers an evaluative reading of the definition of tafsîr found in *Ta'rifāt al-'Ulûm*, considering al-Bayḏāwī's exegetical approach. The definition

presents tafsîr not only as the interpretation of the meanings of the Qur'ân, but also as the derivation of rulings (ahkâm), thus granting it a broad functional scope. In his work *Tuhfat al-Abrâr*, where he classifies the sciences as originating from tafsîr and hadîth, al-Bayḍawî does not explicitly associate tafsîr with one exclusive interpretive function. This silence points to his expansive conception of tafsîr. Thus, any scholarly activity aiming to understand the meanings of verses and derive rulings from them can be situated within the domain of tafsîr. In this respect, the science of tafsîr manifests itself as a domain where different disciplines converge to comprehend the divine word and derive rulings from it. Al-Bayḍawî's statement at the beginning of *Anwâr al-Tanzîl*, in which he describes tafsîr as the noblest of sciences and the head of all religious disciplines, can be interpreted within this framework. The inclusion of insights pertaining to various disciplines in the exegesis of verses in *Anwâr al-Tanzîl* demonstrates that al-Bayḍawî practically upheld his expansive understanding of tafsîr. Accordingly, the definition of tafsîr in *Ta'rîfât al-'Ulûm* appears to be consistent with al-Bayḍawî's exegetical approach and practice.

Keywords: Tafsîr, al-Bayḍawî, Definition of tafsîr, *Ta'rîfât al-'ulûm*, Classification of sciences.

الخلاصة

القاضي البيضاوي، أحد أهم الأسماء في تاريخ التفسير، قدم تصريحات مهمة حول علم التفسير في مقدمة كتاب أنوار التنزيل، لكنه لم يقدم تعريفاً للتفسير. وفي رسالة تصنيف العلوم التي تنسب إلى البيضاوي، تعريف للتفسير. وفي أثناء شرح أقوال البيضاوي في علم التفسير في شروح وحواشي كتاب أنوار التنزيل، وردت تعريفات مختلفة للتفسير، ولكن لم يذكر رسالة تعريفات العلوم ولا أن المؤلف له تعريف للتفسير. إذا سلمنا أن رسالة تعريفات العلوم رسالة معروفة، فإن عدم إشارة الشراح والمحشيين إليها، ونسبتها إلى البيضاوي في المصادر المتأخرة، يوجب التساؤل عن نسبة الرسالة إليه. وهذا مهم للإجابة على سؤال هل لدى البيضاوي تعريف للتفسير حقيقة؟ ولتحقيق هذه الغاية تبحث عن نسبة رسالة تعريفات العلوم إلى البيضاوي في المقال من خلال محتواها ونسخها. وفي البحث الذي أجري من حيث المحتوى، تم التوصل إلى نتائج تؤكد الشكوك في أن الرسالة من تأليفات البيضاوي. ومن هذه النتائج أن الرسالة تحتوي على بعض النواقص والتناقضات، وأن بعض التعريفات الواردة فيها تختلف عن التعريفات الواردة في كتب البيضاوي الأخرى. ومع ذلك، فإن أن تحمل جميع نسخ الرسالة الكاملة المكتشفة قيود تشير إلى أن الرسالة ينتمي إلى البيضاوي، تضعف الشكوك حول نسبتها إليه. ولأجل ذلك ظهرت ضرورة أن نعتبر على رسالة تعريفات العلوم في وجود تعريف البيضاوي للتفسير - ولو بشيء من الحذر - إلى أن يتم التوصل إلى نتائج جديدة مختلفة. إن عدم إشارة الشراح والمحشيين إلى هذه الرسالة يدل على أنها لم تكن معروفة شائعة. علاوة على ذلك يقوم المقال بتقييم تعريف التفسير في رسالة تعريفات العلوم في إطار فهم البيضاوي للتفسير. ويعطى مجال النشاط الواسعة للتفسير جداً في هذا التعريف بإعطائه إليه وظيفة استخراج أحكام القرآن الكريم بالإضافة إلى فهم وبيان معانيه. ويدل أقوال البيضاوي في كتابه تحفة الأبرار على اتساع مفهوم التفسير عنده. وقد قال البيضاوي في هذا الكتاب إن العلوم الدينية تتولد من علمي التفسير والحديث، وبعد ذلك قسم الآيات والأحاديث حسب موضوعاتها وأشار إلى جهة تناول العلوم الآيات والأحاديث، بينما لم يشر جهة تناول التفسير بالآيات. ويفهم من هنا أن الدراسات في فهم الآيات واستخراج أحكامها تعتبر ضمن نشاط التفسير. وبهذا المعنى فإن علم التفسير يظهر لنا كمجال للنشاط تجتمع فيه العلوم لفهم كلام الله تعالى واستخراج أحكامه. ويمكن أن يفهم قول البيضاوي في مقدمة أنوار التنزيل في أن التفسير هو أعظم العلوم مقدارا ورئيس العلوم الدينية ورأسها، في هذا الإطار. إن إدراج البيضاوي استنباطات تتعلق على علوم مختلفة في تفسير الآيات في أنوار التنزيل يدل أيضاً على أن البيضاوي طبق فهمه الواسع للتفسير في الممارسة العملية. إذن يبدو أن تعريف التفسير في رسالة تعريفات العلوم يتوافق مع فهم البيضاوي وممارسته للتفسير.

الكلمات المفتاحية: علم التفسير، البيضاوي، تعريف التفسير، تعريفات العلوم، تصنيف العلوم.

Giriş

Bir ilmin tanımının yapılabilmesi, o ilmin diğer ilimlerden ayrılarak varlık gösterdiği, bu yönüyle müdevven bir ilim olduğu anlamına gelir. *el-Baḥrû'l-muḥîṭ*'in mukaddimesinde tefsir tanımı yapan Ebû Hayyân el-Endelüsî (öl. 745/1344), kendisinden önceki alimlere ait bir tefsir tanımına vâkıf olmadığını söylese de¹ yapılan çalışmalarda erken dönemden itibaren tefsir için bazı tanımlayıcı ifadeler yer verildiği anlaşılmış,² ayrıca yine Ebû Hayyân önce- sinde *Ta'rîfâtü'l-'ulûm* isimli risalede Beyzâvî'ye ait bir tefsir tanımı bulunduğu kaydedilmiş-

¹ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Tefsîru'l-Baḥri'l-muḥîṭ*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd vd. (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993) 1/121.

² Tanımları kronolojik olarak takip etmek için bk. Enes Büyük, *Tefsir İlminin Mahiyeti Sorunu* (İstanbul: En-sar Neşriyat, 2019), 227-232.

tir.³ Tefsirin erken tanımlarından biri olarak kabul edilen bu tanım, tespit edildiği üzere Zerkeşî'nin (öl. 794/1392) *el-Burhân*'ında ufak farklılıklarla naklettiği tefsir tanımı olup birçok kaynakta Zerkeşî'ye nispetle aktarılmıştır.⁴ Tefsirin mahiyeti ve ilim olma hüviyetinin mesele bazında tartışılması ise müteahhir dönemde, özellikle de *el-Keşşâf*'ın oluşturduğu yazım geleneğiyle gündeme gelmiş,⁵ bu tartışmaların odak noktalarından biri de tefsirin tanımı olmuştur. *el-Keşşâf* şârihlerinden Kutbüddin er-Râzî (öl. 766/1365) bir tefsir tanımı yapmış, Teftâzânî (öl. 792/1390) onun tanımını tadil ederek bir tefsir tanımı sunmuş, Molla Fenârî (öl. 834/1431) ise müstakil tefsiri *'Aynü'l-a'yân*'da hem Râzî'nin hem Teftâzânî'nin tanımına önemli eleştiriler getirerek tefsiri yeniden tanımlamış, Musannifek (öl. 875/1470) *el-Keşşâf* şerhinde Fenârî'nin eleştirilerine cevaplar serdetmiş,⁶ Fenârî'nin öğrencisi Kafîyeci (öl. 879/1474) ise tefsir ilmini tedvin edeceğini vaat ettiği *et-Teysîr*'inde hocasının tanımından da etkilenerik klasik ilim anlayışı doğrultusunda tefsirin ilim olduğunu vurguladığı bir tanım zikretmiştir.⁷

Envârü't-tenzîl'in şerh-hâşiyelerinde de tefsir ilminin tanımına ilişkin tartışmalar yer almış, Beyzâvî'nin tefsir ilminin diğer ilimler içindeki konumu ve hususiyetlerine dair mukaddimedeki ifadeleri⁸ açıklanırken çeşitli tefsir tanımları zikredilmiştir. Ancak *Envârü't-tenzîl* şerh ve hâşiyelerindeki ilgili tartışmalarda ne *Ta'rîfâtü'l-ülûm*'a ne de Beyzâvî'nin bir tefsir tanımı bulunduğu dair işaret görülmektedir. Zikredilen tefsir tanımları içinde musannifin tefsir tanımının bulunmaması, Beyzâvî'nin tefsir tanımının varlığı noktasında şüpheye sevk etmektedir. Klasik dönemde şerh-hâşiyelerde karşılaşılan durum, çağdaş dönemde de çok farklı değildir. Doğrudan *Envârü't-tenzîl* özelinde yapılan çalışmalar bir yana, görülebildiği kadarıyla Beyzâvî'nin tefsir anlayışının genel olarak ele alındığı çalışmalar da *Envârü't-tenzîl* merkezli olup⁹ bu çalışmalarda da *Ta'rîfâtü'l-ülûm*'daki tefsir tanımına atıf bulunmamaktadır.¹⁰ Bununla birlikte son yıllarda yapılan, tefsir ilminin mahiyetinin konu edildiği bir çalışmada tefsir tanımları zikredilirken *Ta'rîfâtü'l-ülûm*'daki tefsir tanımı Beyzâvî'nin tefsir tanımı olarak aktarılmış, tanım içerdiği unsurlar bakımından tahlil edilmiştir.¹¹ Fakat bunun istisna olduğu belirtilmelidir.

³ Büyük, *Tefsir İlminin Mahiyeti*, 44. Ebû Hayyân'ın *el-Bahrü'l-muhîṭ*'teki ifadelerinin, ondan önceki tanımların dikkate alınmamasına sebep olabileceği ihtimali için bk. Mehmet Kaya, "Ebû Hayyân'ın el-Bahrü'l-Muhîṭ'i Çerçevesinde Tefsir İlminin Mahiyeti", *Tefsir İlminin Mahiyetine Yaklaşımlar -Klasikten Çağdaş Döneme-*, ed. Enes Büyük (İstanbul: Kitâbî, 2023), 22-23.

⁴ Büyük, *Tefsir İlminin Mahiyeti Sorunu*, 44-45.

⁵ M. Taha Boyalık, "el-Keşşâf Şerh-Hâşiyelerinde Tefsir İlminin Mahiyeti Tartışması", *Nazarîyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4/1 (Ekim 2017), 92.

⁶ Boyalık, "el-Keşşâf Şerh-Hâşiyelerinde Tefsir İlminin Mahiyeti Tartışması", 95-115.

⁷ bk. Mehmet Çiçek, "Kâfiyeci'de Tefsir İlminin Mahiyeti", *Tefsir İlminin Mahiyetine Yaklaşımlar -Klasikten Çağdaş Döneme-*, ed. Enes Büyük (İstanbul: Kitâbî, 2023), 112-115, 120-121.

⁸ Nâsirüddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl el-ma'rûf bi-tefsîri'l-Beydâvî*, haz. Muhammed Abdurrahman el-Mar'âşlî (Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1/23.

⁹ Ör. bk. Muhammed ez-Zuhaylî, *el-Kâdî el-Beydâvî el-müfessir el-uşûlî el-mütekellim el-fakîh el-mü'errih el-edîb sâhibu't-teşânîfi'l-meşhûra* (Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1308/1988), 121-145 vd.; Yusuf Ahmed Ali, *el-Beydâvî ve menhecühû fi't-tefsîr* (Mekke: Câmî'atü Ümmi'l-Kurâ, Doktora Tezi, 1997); Abdulaziz Hâcî, *el-Beydâvî müfessiran* (Dimaşk - Beyrut: Dâru'n-Nevâdir, 1434/2013).

¹⁰ Üstelik bu çalışmalarda *Ta'rîfâtü'l-ülûm* Beyzâvî'nin eserleri arasında sayılmaktadır. bk. Zuhaylî, *el-Kâdî el-Beydâvî el-müfessir*, 78, 177; Ali, *el-Beydâvî ve menhecühû fi't-tefsîr*, 27; Hâcî, *el-Beydâvî müfessiran*, 97-98.

¹¹ Büyük, *Tefsir İlminin Mahiyeti Sorunu*, 44-47.

Gerek *Envârü't-tenzîl* üzerine yazılan şerh ve hâşiyelerde gerek Beyzâvî'nin tefsir anlayışı çerçevesinde yapılan çağdaş çalışmalarda Beyzâvî'nin tefsir tanımından söz edilmemesi, onun gerçekten bir tefsir tanımının bulunup bulunmadığı sorusunu gündeme getirmektedir. Bu makalede bu soruya cevap bulmaya çalışılacaktır. Bu sorunun peşine düşüldüğünde ise *Mevdû'âtü'l-'ulûm* ve *te'ârîfihâ* olarak da bilinen *Ta'rîfâtü'l-'ulûm* isimli risalenin Beyzâvî'ye aidiyeti sorunu kendini göstermektedir. Zira bu risalenin Beyzâvî'ye aidiyeti kesin olarak kanıtlanabilirse Beyzâvî'ye ait bir tefsir tanımından söz edilebilecektir. Beyzâvî'ye ait bir tefsir tanımının bulunup bulunmadığının tespiti hem klasik hem modern döneme ilişkin tefsir araştırmaları için önemlidir. Klasik dönemde tefsirin mahiyeti veya tanımına dair tartışmalar, ilimler tasnifi anlayışı çerçevesinde sürdürülmekteydi. Ancak bu tasnif anlayışının modern dönemde geçerliliğini yitirmesiyle birlikte, tefsir ilminin mahiyeti ve diğer ilimler arasındaki konumu yeniden tartışılır hâle gelmiştir.¹² Bu durum, klasik dönemdeki tefsir tanımları ve tefsirin mahiyetine dair yaklaşımların yeniden ele alınmasını gerektirmiş; tartışmalarda belirleyici olan isimlerin münferit olarak konu edildiği,¹³ kronoloji esaslı şerh hâşiyeler geleneklerinin izlendiği çalışmaların¹⁴ yanı sıra daha genel kapsamlı akademik çalışmalar da yapılmıştır.¹⁵ Bu makalede, tefsir ilminin tanımına dair tartışmaların yeniden ivme kazandığı bir bağlamda, Beyzâvî'nin tefsir tanımının bulunup bulunmadığının tespit edilmesi, şayet ona ait bir tefsir tanımı varsa buna dikkat çekilmesi amaçlanmaktadır.

Yukarıda da atıfta bulunulan, *Ta'rîfâtü'l-'ulûm*'daki tefsir tanımının Beyzâvî'nin tefsir tanımı olarak verildiği çalışmada, bu tanımın -ufak farklılıklarla- İbnü'l-Ekfânî (öl. 749/1348) ve Zerkeşî'nin naklettiği tanım olduğu ve kaynaklarda da Zerkeşî'nin tanımı olarak aktarıldığı tespit edilmiş, ancak bu durumun sebepleri üzerinde durulmamış, tanımın veya içinde yer aldığı eserin Beyzâvî'ye aidiyetine ilişkin herhangi bir şüphe dile getirilmemiştir.¹⁶ Beyzâvî'ye ait bir tefsir tanımının varlığı noktasında şüpheye sevk eden ve bu makalenin ortaya çıkmasına sebep olan başlıca faktör, *Envârü't-tenzîl* şerh ve hâşiyelerinde muhtelif tefsir tanımları zikredilirken Beyzâvî'ye ait bir tefsir tanımından bahsedilmemesidir. *Envârü't-tenzîl* şerh ve hâşiyelerinde tefsir ilminin mahiyetinin, bu kapsamda tefsir tanımlarının konu edildiği bir makale bulunmaktadır. Ancak makalede, şerh ve hâşiyelerde zikredilen tefsir tanımları arasında Beyzâvî'nin tanımı olarak *Ta'rîfâtü'l-'ulûm*'daki tefsir tanımına yer veril-

¹² bk. Mehmet Paçacı, *Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?* (İstanbul: Klasik, 2013). Özellikle 1, 3 ve 6. bölümlere bk. Yine tefsirin mahiyeti üzerine yapılan tartışmalı bir ilmi ihtisas toplantısı için bk. Murat Sülün (ed.), *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl – III/3 Tefsir Nasıl Bir İlimdir?* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011).

¹³ Ör. Kaya, “Ebû Hayyân'ın *el-Bahrü'l-Muhîr*'i Çerçevesinde Tefsir İlminin Mahiyeti”, 21-52; M. Taha Boyalık, “Molla Fenârî'nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlili”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 18 (2007), 73-100; Mehmet Çiçek, “Tefsir İlminin Tanımı: Molla Fenârî Örneği”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2017), 1-20; Çiçek, “Kâfiyecî'de Tefsir İlminin Mahiyeti”, 11-140.

¹⁴ bk. Boyalık, “*el-Keşşâf* Şerh-Hâşiyelerinde Tefsir İlminin Mahiyeti Tartışması”, 91-118; Enes Büyük, “*Envârü't-Tenzîl* Şerh-Hâşiyelerinde Tefsir İlminin Mahiyeti”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/3 (Haziran 2020), 1039-1058.

¹⁵ bk. Mehmet Demirci, “Tefsir İlminin Mahiyeti”, *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2017), 21-46; Büyük, *Tefsir İlminin Mahiyeti Sorunu*.

¹⁶ Büyük, *Tefsir İlminin Mahiyeti Sorunu*, 44-47.

memiş olması sorununa değinilmemektedir.¹⁷ Bu sorunun sebebinin tahlil edilmek istendiği bu makalede, önce *Envârü't-tenzîl* hâşiyelerindeki tefsir ilmi tanımları kategorik olarak sunulurken daha yakından incelenecek, bunların içinde *Ta'rîfâtü'l-'ulûm*'daki tefsir tanımının bulunmamasının sebepleri tahmin edilmeye çalışılacak, ardından eserin Beyzâvî'ye ait olmama ihtimali üzerinde durularak muhteva ve nüsha bazlı inceleme gerçekleştirilecek, son olarak tanımın Beyzâvî'nin tefsir anlayışıyla uyumu tahlil edilecektir. Araştırmada nitel yöntem kullanılarak veriler betimleyici analiz yoluyla çözümlenecek ve bulgular bu doğrultuda yorumlanacaktır. Tefsir ilminin mahiyetine dair tartışmalar dahilinde tefsirin tanımının yanı sıra mevzûu, mebâdii, mesâilî, gayesi gibi hususlar da konu edilebilmektedir. Ancak *Ta'rîfâtü'l-'ulûm*'da bu konulara yer verilmemiş olması nedeniyle, makalede söz konusu tartışmalara girilmeyecek; araştırma, tefsir ilminin tanımıyla sınırlandırılacaktır. Bununla birlikte, tefsirin faydalandığı ilimlere yalnızca tefsir tanımı çerçevesinde yürütülen tartışmalar bağlamında değinilecektir.

1. Beyzâvî'nin Tefsir Tanımının *Envârü't-tenzîl* Hâşiyelerinde Araştırılması

Envârü't-tenzîl şârih ve muhaşşîleri, mukaddimede Beyzâvî'nin tefsir ilminin hususiyetlerine ilişkin açıklamalarını içeren kısımda geçen "*ilmü't-tefsîr*" ifadesini şerh ederken, ayrıca kıraatin tefsire dâhil olup olmadığı meselesini tartışırken farklı tefsir tanımlarına yer vermektedir. Bu tanımlar, varyantlarıyla birlikte değerlendirildiğinde en çok zikredilenden en az zikredilene doğru sıralanabilir. Buna göre incelenen şerh ve hâşiyelerde¹⁸ Sa'deddin et-Teftâzânî'nin "*Tefsir ilmi, Allah'ın kelamının hâllerini murada delâleti açısından araştıran ilimdir.*"¹⁹ şeklindeki tefsir tanımı²⁰ ve varyantları,²¹ yine Teftâzânî'nin tanımının bir varyantı olarak kabul edilen Seyyid Şerîf Cürcânî'nin "*Allah'ın kelamının hâllerinin onun muradına*

¹⁷ Büyük, "*Envârü't-Tenzîl* Şerh-Hâşiyelerinde Tefsir İlminin Mahiyeti", 1039-1058.

¹⁸ Bu kapsamda, *Envârü't-tenzîl*'in mukaddime kısmına yazılan veya mukaddimeyi de içeren hâşiyelerden tefsir tanımı zikredildiği tespit edilen, içinde önde gelenlerin de yer aldığı yirmi dokuz eser incelenmiştir.

¹⁹ Tanımın aslı şöyledir: "علم التفسير هو العلم بالبحث عن أحوال كلام الله تعالى من حيث الدلالة على المراد." Sa'deddin et-Teftâzânî, *Hâşîye 'alâ'l-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmiği't-tenzîl* ve *'uyûni'l-eqâvîl fî vücûhi't-te'vîl* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Yusuf Ağa, 72), 7b.

²⁰ Ahmed b. Abdullah el-Kırîmî, *Mişbâhu't-ta'dîl fî keşfi Envâri't-tenzîl* (İstanbul: Millet Ktp., Feyzullah Efendi, 147), 4a; Zekerîyyâ el-Ensârî, *Fethu'l-celîl bi-beyânî hafîyyi Envâri't-tenzîl* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Murad Molla, 221), 2a; Emîr Pâdişah, Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Hüseynî el-Buhârî, *Hâşîye 'alâ Envâri't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl* (İstanbul: Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa, 181), 4b.

²¹ Sinobî tanımdaki "*el-ilmü'l-bâhişü 'an*" ifadesi yerine "*ma'rîfetü*" ifadesini tercih etmiştir. bk. Ahmed el-Sinobî, *Mazharu Envâri't-tenzîl fî keşfi esrâri't-te'vîl* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, 192), 11b. İdrîs-i Bitlisî ise tanımdaki "*kelâmillâh*" ifadesi yerine "*el-kelâmî'l-furkânî*" ifadesini tercih etmiş, "*murâd*" kelimesi yerineyse "*ma'nâ yaşıhhu en yekûne medlûlen lehû*" ifadesini kullanmıştır. bk. İdrîs-i Bitlisî, *Hâşîye 'alâ Envâri't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Ayasofya, 303M), 29b. Karamanî, tanımdaki "*delâlet*" kelimesini "*kelâm*"a, "*murâd*" kelimesini de Allah'a râci zamire muzâf kılmıştır. bk. Nûreddin Hamza b. Mahmud el-Karamânî, *Takşîru't-tefsîr* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, 203), 4a. Sadreddinzâde, tanımdaki "*min hayşü*" ifadesi yerine, "*bi'tibârî*" ifadesini tercih etmiş, "*delâlet*" kelimesini "*kelâm*"a, "*murâd*" kelimesini de Allah'a râci zamire muzâf kılmıştır. bk. Sadreddinzâde Mehmed Emin b. Sadreddin eş-Şîrvânî, *Hâşîye 'alâ Envâri't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Laleli, 317), 9a. Şîrvânî, Sadreddinzâde'nin tasarruflarına ilave olarak tanıma "*rivayet ve dirayet yoluyla*" kaydını eklemiştir. bk. Muhyiddin Muhammed b. Cemaleddin eş-Şîrvânî, *Hâşîye 'alâ Envâri't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Damat İbrahim Paşa, 180), 5b. Bundan sonra Şîrvânî nisbeli mezkûr iki muhaşşiden Sadreddinzâde'ye yalnızca Sadreddinzâde olarak, diğerine Muhyiddin Muhammed eş-Şîrvânî olarak atıfta bulunulacaktır.

delâleti açısından araştırıldığı ilimdir."²² şeklindeki tanımı²³ ve varyantları,²⁴ "Tefsir ilmi, kendisiyle, Allah'ın kelimünün manaları beşer takatince bilinen ilimdir."²⁵ şeklindeki tanım²⁶ ve varyantları,²⁷ Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin "Kur'ân lafızlarının telaffuz keyfiyetini, medlul-lerini, müfret ve terkip hâlinde kullanımına ilişkin hükümlerini, terkip halinde onlara yüklenen manalarını ve bunların tamamlayıcı unsurlarını araştıran ilimdir."²⁸ şeklindeki tanımı,²⁹ Molla Fenârî'nin "Tefsir ilmi, Kur'ân olması ve Allah'ın muradı olduğu bilinene veya zanne-

²² Tanımın aslı şöyledir: "علم يبحث فيه عن أحوال كلام الله المجيد من حيث دلالاته على مراده." Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Hâşiye 'alâ 'l-Keşşâf 'an haqâ'iki gavâmiği't-tenzîl ve 'uyûni'l-eqâvîl fî vücûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1397/1977), 1/15.

²³ Hatîb el-Vezîrî Şemseddin Muhammed b. İbrâhim, *Hâşiye 'alâ Envari't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Murad Molla, 209), 3b; Feyzullah Efendi b. Muhammed, *Hâşiye 'alâ Envari't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, 7348), 16a; Menteşzâde Abdurrahim Efendi, *Hâşiye 'alâ Envari't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl* (İstanbul: Millet Ktp., Feyzullah Efendi, 150), 17b; Altınıçokzâde Abdullah b. Muhammed, *el-Cem'u'l-hâvî fî şerhi'l-Beydâvî* (Konya: Yusuf Ağa Ktp., Yusuf Ağa Ktp., YY0000005171) 12a.

²⁴ Lârî ve Bahâeddin el-Âmilî tanımıdaki "*ahvâl*" kelimesini kaldırmıştır. bk. Muslihuddîn el-Lârî, *Hâşiye 'alâ Envari't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl* (Manisa: Manisa Ktp., Manisa İl Halk Ktp., 37/1), 6a; Bahâeddin el-Âmilî, *Hâşiye 'alâ Envari't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl* (İstanbul: Nuruosmaniye Ktp., Nuruosmaniye, 484), 8a. İbn Şerîf el-Makdisî'de yer alan tanımda, Cürcânî'nin tanımındaki "*kelâmillâh*" ifadesi yerine "*el-Kur'ânî'l-mecîd*" ifadesini tercih edilmiştir. bk. İbn Şerîf el-Makdisî, *Hâşiye 'alâ Envari't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl* (Kastamonu: Kastamonu Yazma Eser Ktp., Kastamonu Halk Ktp., 2619), 7b-8a.

²⁵ Tanımın aslı şöyledir: "علم التفسير وهو علم يعرف به معاني كلام الله تعالى بحسب الطاقة البشرية."

²⁶ Molla Hüsrev, *Hâşiye 'alâ Envari't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Fatih, 492), 7b; Şeyhzâde Muhammed b. Muslihuddin Mustafa, *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-Kâdî el-Beydâvî*, tsh. Muhammed Abdulkâdir Şahin (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1999), 1/19; Muslihuddin Mustafa Sürûrî, *Hâşiye 'alâ Envari't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl* (İstanbul: Ragıp Paşa Ktp., Ragıp Paşa, 128), 2b; Sıbgatullah el-Berveçî, *Hâşiye 'alâ Envari't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, 226), 7b (Berveçî tanımıdaki "*hasb*" kelimesi yerine "*kadr*" kelimesini kullanmıştır.); Abdulganî b. İsmâil en-Nablusî, *et-Tahrîru'l-hâvî 'alâ tefsîri'l-Beydâvî* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, 78), 60a; Sâdik el-Geylânî Mahmud b. Hüseyin, *Fethu'l-kerîmi'l-münezzeh 'anı'l-müsâvî fî şahâ'ifi'l-Beydâvî* (İstanbul: Nuruosmaniye Ktp., Nuruosmaniye, 526), 6a.

²⁷ Tanım, "*me'ânî kelâmillâh*" ifadesine "*ev elfâzühü*" ifadesi eklenerek de zikredilmiştir. bk. Molla Hüsrev, *Hâşiye* (Fatih, 492), 8a; Şeyhzâde, *Hâşiye*, 1/20; Şehâbeddin el-Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî ve kifâyetü'r-Râdî*, dâbatahu Abdurrezzak el-Mehdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417/1997), 1/24; Altınıçokzâde, *el-Cem'u'l-hâvî* (Yusuf Ağa Ktp., YY0000005171), 12b; İsmâüddin İsmâil b. Muhammed el-Konevî, *Hâşiyetü'l-Konevî 'alâ tefsîri'l-Beydâvî ve me'âhû Hâşiyetü İbni't-Temcîd*, dâbatahu Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001), 1/41. Rûşenî ise tanımıdaki "*beşer takatince*" ifadesi yerine "*imkân ölçüsünde*" ifadesini tercih etmiştir. bk. Mahmûd b. Nûrullah er-Rûşenî, *Hâşiye 'alâ Envari't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Yeni Medrese, 24), 2a. Siyâlkûtî'deki tanımda ise tanımıdaki "*Allah'ın kelimünün manaları*" ifadesine "*mütevâtir ve şâz kiraatlerinin vecihleri*" ifadesi, ayrıca "*rivayet ve dirayet yoluyla*" kaydı eklenmiştir. Abdülhakîm es-Siyâlkûtî, *Hâşiye 'alâ Envari't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl*, nşr. Mehmed Nâil (İstanbul: Dâru't-Tibâatî'l-Âmire, 1270) 14. Aynı tanıma Altınıçokzâde de yer vermiştir. bk. Altınıçokzâde, *el-Cem'u'l-hâvî* (Yusuf Ağa Ktp., YY0000005171), 12b.

²⁸ Tanımın aslı şöyledir: "التفسير علم يبحث فيه عن كيفية النطق بألفاظ القرآن ومدلولاته وأحكامها الإفرادية والتركيبية ومعانيها التي تحمل عليها حالة التركيب وتتمتات ذلك." Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Tefsîru'l-Bahri'l-muḥîṭ*, 1/121.

²⁹ İbrâhim b. Süleyman el-Halebî el-Kürdî, *Hâşiye 'alâ Envari't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl* (Ankara: Milli Ktp., Samsun İl Halk Ktp., 55 Hk 771), 9a; Emîr Pâdişah, *Hâşiye* (Fazıl Ahmed Paşa, 181), 4b; Feyzullah Efendi, *Hâşiye* (Yazma Bağışlar, 7348), 19a; Muhammed b. Abdîrresûl el-Berzencî eş-Şehrezûrî, *Enhâru's-selsebîl li-riyâdî Envârî't-tenzîl ve mizâcû'z-zencebîl li-ḥiyâdî esrâri't-te'vîl* (İstanbul: Beyazıt Ktp., Veliyyüddin Efendi, V303), 13b.

dilene delâleti açısından Allah'ın kelamının hâllerini beşer takati ölçüsünce bilmektir."³⁰ şeklindeki tanımı,³¹ Zerkeşî'den nakledilen "*Tefsir, kendisiyle, Allah'ın elçilikle görevlendirilmiş nebisi Muhammed'e (s.a.v.) inen kitabının anlaşıldığı, manalarının beyan edildiği ve hükümlerinin ve hikmetlerinin çıkarıldığı ilimdir.*"³² şeklindeki tanım³³ ve onun varyantı kabul edilebilecek bir tanım,³⁴ bazı farklılıklarla *el-İtkân*'da da aktarıldığı tespit edilen "*Âyetlerin nüzûlünün, durumunun, kıssalarının, kendisi için indiği sebeplerin, âmmının, hâssının, mukayyedinin, mücmelinin, müfesserinin, helalinin, haramının, va'dinin, vâidinin, emrinin, nehyinin, ibretlerinin, mesellerinin ilmidir.*" şeklindeki tanım³⁵ ile Cürcânî'nin *et-Ta'rifât*'ında tefsir ilminin değil de tefsirin tanımı olarak verilen³⁶ "*Âyetin manasını, kıssasını, nüzûl sebebini, zahiren ona delâlet eden lafızla açıklamaktır.*" şeklinde, tefsir ilmi için eksik olarak nitelenebilecek bir tanım³⁷ yer almaktadır.

Bu tabloya bakıldığında *Envârü't-tenzîl* şârih ve muhaşşîlerinin daha ziyade muteber kabul edilen tanımlara yer verdiği, bu tanımların bazılarında bulundukları tasarruflardan³⁸

³⁰ "علم التفسير معرفة أحوال كلام الله تعالى من حيث القرآنية ومن حيث دلالاته على ما يعلم أو يظن أنه مراد الله تعالى بقدر الطاقة الإنسانية" bk. Molla Fenârî Şemseddin Muhammed b. Hamza, *'Aynü'l-a'yan* (Dersaadet: Rıfat Bey Matbaası, 1325), 5.

³¹ Fenârîzâde Mehmed b. Muhammed, *Hâşiye 'alâ Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, 1102), 314b; İsmâil Hakkı Bursevî, *Hâşiye 'alâ Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* (Bursa: Bursa İnebey Ktp., Genel, 31), 23a.

³² Zerkeşî'nin tanımının aslı şöyledir: "التفسير علم يعرف به فهم كتاب الله المنزل على نبيه محمد صلى الله عليه وسلم وبيان معانيه واستخراج أحكامه وحكمه." bk. Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Yusuf Abdurrahman el-Mar'aşlî vd. (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1410/1990), 1/104-105. Tanımın burada verilen tercümesinde *el-Burhân*'daki hali değil, onu Zerkeşî'den nakleden Berzencî'nin hâşiyesindeki hâli dikkate alınmıştır. Bir sonraki dipnota bk.

³³ Berzencî, *Enhâru's-selsebîl* (Veliyyüddin Efendi, V303), 13b. Berzencî'nin Zerkeşî'den aktardığı tanımında, - bir önceki dipnotta verilen baskısı esas alındığında- *el-Burhân*'daki tanımında yer alan "*fehmi*" kelimesinin düşürüldüğü, buna karşılık "*yu'rafû*" fiili yerine "*yüfhemü*" fiili bulunduğu, "*nebiyyihî*" kelimesine ise "*el-mürsel*" sıfatının ilave olduğu görülmektedir. Berzencî'nin Zerkeşî'nin tanımını Suyûtî'nin *el-İtkân*'ından nakletmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Krş. Celâleddin es-Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Merke-zü'd-dirâseti'l-Kur'âniyye (Medine: Mücemma'u'l-Melik Fehd li-Tıbbâ'ati'l-Mushafî's-Şerîf, ts.), 6/2265.

³⁴ İbn Şerîf el-Makdisî, *Hâşiye* (Kastamonu Halk Ktp., 2619), 8a. İbn Şerîf el-Makdisî'nin yer verdiği tanımında, Zerkeşî'nin tanımındaki "*yu'rafû*" yerine "*yütevaşşalü*", "*kitâbillâhi'l-münzel alâ nebiyyihî*" yerine "*el-Kur'ân*", "*istihârâ*" yerine "*istinbâp*" kelimeleri kullanılmış, ayrıca "*beyânü me'ânihî*" ifadesi düşürülmüştür.

³⁵ Berzencî, *Enhâru's-selsebîl* (Veliyyüddin Efendi, V303), 13b. Krş. Suyûtî, *el-İtkân*, 6/2264.

³⁶ İbarenin aslı şöyledir: "توضيح معنى الآية وشأنها وقصتها والسبب الذي نزلت فيه بلفظ يدل عليه دلالة ظاهرة." Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Mu'cemü't-Ta'rifât*, thk. Muhammed Sıddîk el-Menteşâvî (Kahire: Dâru'l-Fazîlet, ts.), 57.

³⁷ Sürûrî, *Hâşiye* (Ragıp Paşa, 128), 2b. Sürûrî'de Cürcânî'deki tanımında geçen "*ve şe'nihâ*" kelimesi yer almamaktadır. Krş., Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 57. Buradaki tercümede ibarenin Sürûrî'de geçtiği hâli esas alınmıştır. Sürûrî her ilmin mahiyeti, mevzuu ve gayesi olduğunu söyledikten sonra "*Tefsir ilminin mahiyeti yani tanımı ise (fe-mâhiyetü 'ilmi't-tefsîr ey hadduhû) âyetin manasını, kıssasını, nüzûl sebebini, zahiren ona delâlet eden lafızla açıklamaktır.*" şeklinde bu tanıma tefsirin değil de müdevven olan tefsir ilminin tanımı olarak yer vermektedir. Sürûrî ardından "*bazıları şöyle diyerek özetlemiştir*" kaydıyla, yukarıda Teftâzânî ve Cürcânî tanımından sonra zikredilen ve hâşiyelerde yaygın olarak yer verilen tanımı nakletmiştir.

³⁸ Örneğin Teftâzânî'nin tefsir tanımının farklı bir varyantı olduğu kabul edilebilecek bir tefsir tanımına yer veren İdrîs-i Bitlisî'nin tanımındaki "*murâd*" kelimesi yerine "*ma'nâ yaşıhhu en yekûne medlûlen lehû*" ifadesini kullanması, tefsir faaliyetinde ulaşılan sonuçların zannî olabileceğinin hesaba katılması sebebiyle olmalıdır. bk. İdrîs-i Bitlisî, *Hâşiye* (Ayasofya, 303M), 29b. Bitlisî burada, Teftâzânî'nin *el-Keşşâf* hâşiyesindeki tefsir tanımına Molla Fenârî'nin getirdiği, tefsirin genellikle âhâd haberlere ve Arap diline bağlı olan dayataya dayandığı, bunun ise zannîliği gerektireceğinden, yine her müfessirin farklı anlama kabiliyetine sahip olduğu, bunun da farklı anlamlara yol açabileceğinden Allah'ın muradının kendinde ne olduğunun bilinmeyeceği şeklindeki eleştirilerini dikkate almış olmalıdır. bk. Molla Fenârî, *'Aynü'l-a'yan*, 5. *el-Keşşâf* muhaşşîlerinden Alâeddin Pehlivan da tefsir tanımında "Allah'ın muradı"na, "muradı olması muhtemel olan" şeklinde bir

veya bizzat yaptıkları açıklamalardan³⁹ *el-Keşşâf* şerh ve hâşiyeleri ile bir mesele haline gelen tefsir ilminin tanımına dair tartışmaları dikkate aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bazı muhaşşîlerin tek bir tanımla yetinmeyerek birden fazla tanım zikrettiği,⁴⁰ bazılarının ise tanım teorisi açısından muteber kabul edilemeyecek yahut efradına câmi, ağıyarına mâni olmayan tanımlara da yer verdiği⁴¹ görülmektedir. Tüm bunlara ilave olarak özellikle vurgulanması gereken ve araştırmaya zemin teşkil eden sonuç ise şârih ve muhaşşîlerin Beyzâvî'nin bir tefsir tanımı bulunduğundan bahsetmemiş olmalarıdır. Üstelik, yer verilen tanımlar arasında *Ta'rîfâtü'l-'ulûm*'daki tefsir tanımına büyük ölçüde benzeyen ve Zerkeşî'den nakledilen tefsir tanımı⁴² da bulunmaktadır.

Bilindiği üzere şârih ve muhaşşîler ele aldıkları metnin ibaresini dilbilimsel açıdan tahlil etmekle kalmayıp musannifin tam olarak neyi kastettiğini -kimi zaman diğer eserlerine de başvurarak- ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. *Envârü't-tenzîl* şârih ve muhaşşîleri de bu çerçevede yeri geldikçe, Beyzâvî'nin *Ṭavâli'u'l-envâr*, *Tuhfetü'l-ebrâr* gibi farklı alanlara dair eserlerindeki ifade ve görüşlerine atıflarda bulunmaktadır. Hatta bazı muhaşşîler, musannifin sözlerinin anlaşılması için diğer eserlerine başvurmayı bir yöntem olarak kullanacağını açıkça ifade etmiştir.⁴³ Bu işlem müellifi daha iyi/doğru anlamının yanında onu, sadece üzerine şerh/hâşîye yazılan metin içinde değil bir bütün olarak tutarlılık açısından değerlendirme gayesini de içerir. Bunun bir örneğini, Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl*'in mukaddimesinde yer alan, tefsirin ilimlerin en yücesi ve dinî ilimlerin başı olmasına dair ifadeleri üzerine yapılan tartışmalar oluşturur. Beyzâvî *Envârü't-tenzîl*'de tefsir ilmini,⁴⁴ kelimam eseri *Ṭavâli'u'l-envâr*'da ise kelimam ilmini ilimlerin en yücesi olarak nitelemiştir.⁴⁵ Ayrıca müellif, *Envârü't-*

ilavede bulunmuştur. Alâeddin Ali Pehlivân, *Hâşîye 'ale'l-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmiği't-tenzîl ve 'uyûni'l-eķâvîl fî vüçûhi't-te'vîl* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, 145), 4b. Ayrıca bk. Boyalık, "el-Keşşâf Şerh-Hâşîye Geleneğinde Tefsir İlminin Mahiyeti Tartışması", 99, 106.

³⁹ Örneğin Teftâzânî'nin tefsir tanımının varyantı olduğu kabul edilebilecek bir tefsir tanımına yer veren Sinobî, tanımında "*el-'ilmu'l-bâhişü 'an*" ifadesi yerine "*ma'rîfetü*" ifadesinin tercih edilmesini, ilimden yaygın olarak, usul ve kavâidin anlaşıldığı, ancak tefsir ilminin, kendisinden fûrûun çıkarıldığı kaidelerinin bulunmadığı, bu sebeple tanımda *ma'rîfet* kelimesinin seçildiği şeklinde gerekçelendirmiştir. Bu ve devamındaki açıklamalar için bk. Sinobî, *Mazharu Envârü't-tenzîl* (Şehid Ali Paşa, 192), 11b. Sinobî'nin zikrettiği gerekçe Teftâzânî'nin *el-Keşşâf* hâşîyesindeki tefsir tanımına Molla Fenârî'nin getirdiği itirazlarda yer almakta olup Sinobî Molla Fenârî'nin ilgili cümlesinin yalnızca bir kısmını zikretmiştir. bk. Molla Fenârî, *'Aynü'l-a'yân*, 5. Molla Fenârî'nin hocası ve bir *el-Keşşâf* muhaşşîsi olan Bâbertî de tefsir tanımında "*ma'rîfet*" kelimesini tercih etmiştir. bk. Ekmeleddin el-Bâbertî, *Hâşîye 'ale'l-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmiği't-tenzîl ve 'uyûni'l-eķâvîl fî vüçûhi't-te'vîl* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Carullah, 198), 4b. Ayrıca bk. Boyalık, "el-Keşşâf Şerh-Hâşîye Geleneğinde Tefsir İlminin Mahiyeti Tartışması", 99-100.

⁴⁰ Ör. bk. İbn Şerîf el-Makdisî, *Hâşîye* (Kastamonu Halk Ktp., 2619), 7b-8b; Sürûrî, *Hâşîye* (Ragıp Paşa, 128), 2b; Emîr Pâdişah, *Hâşîye* (Fazıl Ahmed Paşa, 181), 4b; Feyzullah Efendi, *Hâşîye* (Yazma Bağışlar, 7348), 16a, 19a; Berzencî, *Enhâru's-selsebîl* (Veliyyüddin Efendi, V303), 13b; Altıncıokzâde, *el-Cem'u'l-hâvî* (Yusuf Ağa Ktp., YY0000005171), 12a, 12b.

⁴¹ Ör. bk. İbn Şerîf el-Makdisî, *Hâşîye* (Kastamonu Halk Ktp., 2619), 8a; Sürûrî, *Hâşîye* (Ragıp Paşa, 128), 2b; Berzencî, *Enhâru's-selsebîl* (Veliyyüddin Efendi, V303), 13b.

⁴² Beyzâvî'ye ait olduğu düşünülen tanımın kaynaklarda Zerkeşî'ye nispetle nakledilmesi konusunda bk. Büyüyük, *Tefsir İlminin Mahiyeti Sorunu*, 44-45.

⁴³ Berzencî, *Enhâru's-selsebîl* (Veliyyüddin Efendi, V303), 15b-16a.

⁴⁴ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/23.

⁴⁵ Nâsirüddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Ṭavâli'u'l-envâr min meṭâli'i'l-enzâr*, thk. Abbâs Süleyman (Beyrut: Dâru'l-Cîl - Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1411/1991) 51-52.

tenzîl'de tefsirin dinî ilimlerin reisi ve başı olduğunu söylerken⁴⁶ benzer bir vasfı hadis eseri *Tuhfetü'l-ebrâr*'da hadis ilmine⁴⁷ *Ṭavâli 'u'l-envâr*'da ise kelam ilmine vermiştir.⁴⁸ Şârih ve muhaşşiler Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl*'deki ilgili ifadelerini izah ederken mezkûr eserlerine başvurmuş, müellifin ifadelerini birlikte değerlendirerek bir neticeye ulaşmaya çabalamışlardır.⁴⁹ Ancak *Envârü't-tenzîl*'in mukaddimesindeki “*‘ilmü't-tefsîr*” ibaresine yönelik izahların da farklı tefsir tanımlarına yer vermelerine rağmen, Beyzâvî'ye nispet edilen ve içinde tefsir ilminin tanımı da bulunan *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'a başvurmamış, Beyzâvî'nin bir tefsir tanımı bulunduğundan da söz etmemişlerdir.

Envârü't-tenzîl şerh ve hâşiyelerinde *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'a atıfta bulunulması beklenecek yerlerden biri de Beyzâvî'nin mukaddimede tefsir ilmiyle iştigal edebilmek için gerekli olan ilimleri icmâli olarak zikrettiği kısımdır. Buna göre tefsirle, ancak “*-usûlü olsun fîrûu olsun- dinî ilimlerin tümünde ileri dereceye varan, Arapça dil bilimleri ve edebî sanatların türlerinde üstünlük gösteren kimse*” iştigal edebilir ve bu alanda söz hakkına sahip olabilir.⁵⁰ *Envârü't-tenzîl*'in meşhur muhaşşilerinden Şehâbeddin el-Hafâcî, Beyzâvî'nin tefsirin bağlı olduğu ilimleri genel olarak zikredip sınırlamadığını söylemiş, bu ilimlerin açıkça zikredilmesini gerekli gördüğünü ifade etmiştir.⁵¹ Nitekim diğer şârih ve muhaşşiler de Beyzâvî'nin burada kullandığı dinî ilimler ile Arapça dil bilimleri ve edebî sanatların türlerinin neler olduğunu tasrih etmiştir.⁵² Esasen Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl*'deki vermediği bu tafsilatı *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'da bulmak mümkündür. *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'da tefsir tanımına yer verildikten sonra, tefsir ilmine ulaştıran ilimler de madde madde sayılmıştır.⁵³ Ancak şârih ve muhaşşiler, tefsir tanımında olduğu gibi Beyzâvî'nin tefsirle iştigal etmek ve tefsir alanında söz söyleyebilmek için hangi ilimleri gerekli gördüğü konusunda da *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'a başvurmamıştır.

Oldukça ilginç olan bu durumun gerekçeleri için birkaç ihtimalden bahsedilebilir. Ya (i) ilimler tasnifine dair bu eserin Beyzâvî'ye nispeti doğru değildir. Ya (ii) Beyzâvî'nin bu risalesi *Envârü't-tenzîl* şârih ve muhaşşilerince bilinmemektedir. Ya (iii) ilimler tasnifine yönelik eserlerin, tasnifte yer alan ilimleri dakik bir biçimde tanımlamayı amaçlamadığı düşüncesiyle bu eser, üzerinde oldukça teknik tartışmaların gerçekleştiği tefsir ilminin tanımı mese-

⁴⁶ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/23.

⁴⁷ Nâsirüddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Tuhfetü'l-ebrâr Şerhu Meşâbihi's-sünne*, thk. Nûreddin Tâlib vd. (Dâru's-sekâfeti'l-İslâmiyye, 1433/2012) 1/8.

⁴⁸ Beyzâvî, *Ṭavâli 'u'l-envâr*, 51-52.

⁴⁹ Muhaşşilerden bazıları ilgili tartışmalarda Beyzâvî'nin bu eserlerinin ismini de açıkça zikretmiştir. Ör. bk. Fenarîzâde, *Hâşiye Reşid Efendi*, 1102), 315b; Ebü'l-Fazl el-Kureşî es-Siddîkî el-Kâzerûnî, *Hâşiye 'alâ Envari't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl* (*Envaru't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl*'in hâmişinde) tsh. Muhammed ez-Zühri el-Gamrâvî vd. (Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyyeti'l-Kübrâ, 1330), 1/5-6; Sadreddinzâde, *Hâşiye* (Laleli, 317), 10a; Feyzullah Efendi, *Hâşiye* (Yazma Bağışlar, 7348), 16b; Berzencî, *Enhâru's-selsebîl* (Veliyyüddin Efendi, V303), 12b; Menteşzâde, *Hâşiye* (Feyzullah Efendi, 150), 18b; Nablusî, *et-Tahrîru'l-hâvî* (Hekimoğlu Ali Paşa, 78), 60b. İlgili tartışmalar için bk. Enes Büyük, “Tefsirin Dini İlimler Arasındaki Konumuna Dair Bazı *Envârü't-Tenzîl* Hâşiyelerinin İncelenmesi”, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 54 (Aralık 2020/2), 209-220.

⁵⁰ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/23.

⁵¹ Hafâcî, *‘Înâyetü'l-Kâdî*, 1/24.

⁵² Bunların öz olarak verildiği, şerh ve hâşiyeler arasındaki bazı farklara da temas edilen bir çalışma için bk. Büyük, “*Envârü't-Tenzîl* Şerh-Hâşiyelerinde Tefsir İlminin Mahiyeti”, 1052-1055.

⁵³ Nâsirüddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm*, “Kâdî Beyzâvî'ye (v. 685/1286) Göre İlimlerin Tasnifi ve *Munîf fî Sinâ'ati't-tarîf/Ta'rifâtü'l-'ulûm* Adlı Eserinin Edisyon Kritiği”, thk. Mansur Koçinkağ. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 26 (2015), 397.

lesinde muteber kabul edilmemiştir. Ya da (iv) şârih ve muhaşşiler Beyzâvî'nin ifadelerini izah etme veya maksadını açığa çıkarmayı amaçlamaktan ziyade, bu ifadelere, meseleye ilişkin tartışmalara girmenin ve görüş beyan etmenin zemini şeklinde bir işlev yüklemiştir.

Yukarıdaki ihtimaller içinde en zayıf olanı en sonuncusudur. *Envârü't-tenzîl* şerh ve hâşiyelerinde Beyzâvî'nin ifadelerini izah etmekten çok, metnin çeşitli konular hakkında görüş beyan etmek ve meseleleri tartışmak için zemin olarak kullanıldığını gösteren örnekler mevcuttur.⁵⁴ Ancak belirli bir metin esas alınarak yapılan şerh, hâşiye türü çalışmalarda, değişen oranlarda da olsa metnin ibarelerinin tahlili ve musannifin maksadının açıklanması önemini korumaktadır. Zira gerek metne tenkit, ret, tadil, tashih, müdafaa gibi farklı amaçlarla yaklaşıldığında gerek metin farklı konu ve meselelere girmek için zemin olarak kullanıldığında ilk adımı, metnin ibare düzeyinde tahlili ve musannifin kastının ortaya çıkarılması oluşturmaktadır. Musannifin kastının ortaya çıkarılması, esas alınan metin içinde ve bu metinle musannife ait diğer metinler arasındaki tutarlılık sorgulamasını da içermektedir. Bu noktada, yukarıda örnek verilen, Beyzâvî'nin tefsiri dinî ilimlerin en yücesi ve başı olarak nitelediği ifadeleri üzerindeki tartışmalar hatırlanmalıdır. Bu sebeple *Envârü't-tenzîl* şerh ve hâşiyelerinde *Ta'rîfâtü'l-'ulûm*'a atıfta bulunulmamasının gerekçelerine yönelik zikredilen dördüncü ihtimal oldukça zayıftır.

Üçüncü ihtimal olan, ilimler tasnifine dair eserlerin tanım konusunda dakik olmadığı düşüncesiyle, *Envârü't-tenzîl* şerh ve hâşiyelerinde tefsir tanımı bağlamında *Ta'rîfâtü'l-'ulûm*'a atıfta bulunulmaması da zayıf bir ihtimaldir. Eğer *Ta'rîfâtü'l-'ulûm*'un Beyzâvî'ye nispeti doğru ve eser şârih/muhaşşilerce biliniyorsa, zikredilen ihtimal geçerli olsa bile, *el-Keşşâf* şerh ve hâşiyelerindeki tefsir tanımları ile bu tanımlara getirilen eleştirilerin dikkate alındığı görülen *Envârü't-tenzîl* şerh ve hâşiyelerinde⁵⁵ Beyzâvî'nin tefsir tanımının da ilgili tartışmalara dâhil edilmesi beklenirdi. *Envârü't-tenzîl* şerh ve hâşiyelerinde Beyzâvî'nin ifade ve görüşlerinin -kimi zaman muhtelif alanlardaki eserleri de dikkate alınarak- farklı tonlarda eleştirildiği⁵⁶ göz önünde bulundurulduğunda, *Ta'rîfâtü'l-'ulûm*'daki tefsir tanımının da zikredilerek tanım teorisi açısından tenkit edilebileceği beklentisine girmek fazla olmayacaktır. Üstelik yukarıda da geçtiği üzere bazı şârih ve muhaşşiler, *Ta'rîfâtü'l-'ulûm*'taki tefsir tanı-

⁵⁴ Ör. bk. İbn Kâvân (Kârân) Bedreddin Hüseyin b. Şihâbüddin Ahmed el-Geylânî eş-Şâfi'î, *Hâşiye 'alâ hutbeti Envârü't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl* (Kastamonu: Kastamonu Yazma Eser Ktp., Kastamonu Halk Ktp., 1913), 77b vd.

⁵⁵ Krş. Boyalık, “*el-Keşşâf* Şerh-Hâşiye Geleneğinde Tefsir İlminin Mahiyeti Tartışması”, 91-118 ile Büyük, “*Envârü't-Tenzîl* Şerh-Hâşiyelerinde Tefsir İlminin Mahiyeti”, 1039-1058. Ayrıca ör. bk. Muhyiddin Muhammed eş-Şirvânî, *Hâşiye* (Damat İbrahim Paşa, 180), 5b.

⁵⁶ *Envârü't-tenzîl* literatüründe müstakil olarak tefsiri tenkit için kaleme alınan eserler bulunmaktadır. Örnek olarak Şemseddin Muhammed b. Yusuf es-Sâlihî ed-Dımaşkî eş-Şâmî (942/1536)'nin *el-İthâf bi-temyîzi mâ tebi 'a fîhi'l-Beydâvî şâhibe'l-Keşşâf* ı verilebilir. bk. Mustafa Erkekli, *Beydâvî Tefsirinin Tenkîdine Dâir Yazılmış İthâf ve İs'âf Adlı Eserlerin Tahkiki* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990). Beyzâvî'ye getirilen eleştiriler ve bir değerlendirmesi için bk. Celil Kiraz, “*Envârü't-Tenzîl* Eleştirileri ve Tahlili”, *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî*, ed. Mustakim Arıcı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı – İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 659-705.

mına oldukça benzeyen Zerkeşî'deki tanımı⁵⁷ nakletmiş, hatta eksik olarak nitelenebilecek tefsir tanımlarını zikretmekten de çekinmemiştir.

Yukarıda ikinci sırada yer verilen, Beyzâvî'nin ilimler tasnifine dair bu risalesinin *Envârü't-tenzil* şârih ve muhaşşîlerince bilinmemesi yönündeki ihtimale gelince, bu ihtimali zayıflatacak bir unsur olarak, risalenin birden çok yazma nüshasının mevcudiyeti ileri sürülebilir. Nitekim pek çok yazma nüshasının tespit edilmiş olması, risalenin yaygın biçimde tanındığını, Osmanlı döneminde de iyi bilindiğini gösteren bir delil olarak değerlendirilmiştir.⁵⁸ Eser yaygın olarak biliniyorsa, *Envârü't-tenzil* şârih ve muhaşşîlerinin beklenen yerlerde bu esere atıfta bulunmaması, yukarıda ilk ihtimalde zikredildiği üzere, eserin Beyzâvî'ye aidiyetini şüpheli hale getirmektedir.

Bağdatlı İsmail Paşa (öl. 1920), Brockelmann (öl. 1956), Abdullah el-Merâğî (öl. 1965) ve Ziriklî (öl. 1976), Beyzâvî'ye ilimler tasnifine dair *Risâle fî mevdu'âtî'l- 'ulûm ve te'ârîfihâ* adında bir eser nispet etmektedir.⁵⁹ Ancak bu yazarlara ait eserlerin geç dönem kaynakları olduğu görülmektedir. Bu durum, *Ta'rifâtü'l- 'ulûm*'un Beyzâvî'ye nispetinin soruşturulmasının gerekliliğine işaret etmektedir.

2. *Ta'rifâtü'l- 'ulûm*'un Beyzâvî'ye Aidiyetinin Sorgulaması

Bir eserin bir müellife nispeti için en kısa ve sağlam yol, eserin mukaddimesi, hâtimesi, ferâğ kaydı gibi herhangi bir yerinde müellifin kendi ismini zikretmiş olup olmadığının tespitidir. *Ta'rifâtü'l- 'ulûm*'un ulaşılabilen nüshalarında bir mukaddimesi veya hâtimesi bulunmadığından eserin Beyzâvî'ye nispeti konusunda bu tür bir doğrulama yapılamamaktadır. Eser içinde Beyzâvî'nin diğer eserlerine atıfta bulunması gibi müellife işaret eden başka bir veriye de ulaşılamamıştır. Eserde tarih konusunda tahminde bulunmaya yardımcı olabilecek bir ithaf, herhangi bir esere veya müellife bir atıf da yer almamaktadır.⁶⁰ Beyzâvî'nin farklı eserleri arasında birbirine yaptığı atıfların tespit edildiği bir çalışmada *Ta'rifâtü'l- 'ulûm*'a

⁵⁷ krş. Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l- 'ulûm*, 397 ve Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/104-105. Ayrıca bk. Büyük, *Tefsir İlminin Mahiyeti Sorunu*, 44-45.

⁵⁸ Mansur Koçinkağ, “Kâdî Beyzâvî'ye (v. 685/1286) Göre İlimlerin Tasnifi ve *Munîf fî Sinâ'ati't-Tarîf*/Ta'rifâtü'l- 'Ulûm Adlı Eserinin Edisyon Kritiği”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 26 (2015), 390; Mansur Koçinkağ, “Kâdî Beyzâvî'nin Ta'rifâtü'l- 'ulûm'unda İlimler”, *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*, ed. Mustakim Arıcı (İstanbul: Klasik, 2019), 147. Eserin incelendiği ve tahkikli neşrine yer verilen bu çalışmalardan ikincisi, yazarın belirttiği üzere ilk çalışmanın gözden geçirilmiş hâlidir. Her iki çalışmada da *Ta'rifâtü'l- 'ulûm*'un diğer neşrinde esas alınan Mısır nüshasıyla birlikte altı nüshasına işaret edilmiştir. (Koçinkağ, “Kâdî Beyzâvî'ye Göre İlimlerin Tasnifi”, 390-391; Koçinkağ, “Kâdî Beyzâvî'nin Ta'rifâtü'l- 'ulûm'unda İlimler”, 146-147.) Beyzâvî'nin *Mirşâdû'l- ifhâm* isimli eserinin muhakkiki de eserin, Riyad'daki Merkezü'l-Melik Faysal'da 8649/8 numara ile Revan Köşkü 2018/8 numarada birer nüshası olduğunu söylemiştir. bk. Hasan b. Abdurrahman el-Hüseyin, “el-Kısmü'd-dirâsî”, *Mirşâdû'l- ifhâm ilâ mebdâ'i'l- ahkâm*, mlf. Nâsiruddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî (Kuveyt: Dâru'z-Ziyâ', 1436/2015), 1/134. İlerleyen satırlarda ulaşılabilen diğer nüshalara da işaret edilecektir.

⁵⁹ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l- 'ârîfîn esmâ'ü'l- mü'ellifîn ve âşâru'l- musannifîn*, tsh. Kilisli Rifat Bilge - İbnülemin Mahmut Kemal İnal (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951), 1/462-463; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)* (Leiden: E. J. Brill, 1943), 1/534; Abdullah Mustafa el-Merâğî, *el-Fethu'l- mübîn fî tabakâti'l- uşûliyyîn*, nşr. Muhammed Ali Osman (Matba'attü Ensârî's-Sünneti'l- Muhammediyye, 1947/1366), 2/88; Hayreddin ez-Ziriklî, *A'lâm Kâmusü terâcîm li- eşheri'r- ricâl ve'n- nisâ' mine'l- 'Arab ve'l- müsta' rebîn ve'l- müsteşrikin* (Beyrut: Dâru'l- İlm li'l- Melâyîn, 2002) 4/110.

⁶⁰ Eserde fıkıh alanında ilk eserin İbn Cüreyc (150/767) tarafından yazıldığı ifade edilmiştir. Fakat bu atıf, *Ta'rifâtü'l- 'ulûm*'un yazım tarihine ilişkin tahminde bulunmaya yardımcı olabilecek nitelikte değildir.

herhangi bir atıf yaptığından da bahsedilmemiştir.⁶¹ Şu durumda *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'un Beyzâvî'ye nispeti noktasında muhteva ve nüsha bazlı bir soruşturma sürdürülebilir.

2.1. Muhteva Açısından İnceleme

Ta'rifâtü'l-'ulûm muhteva açısından incelendiğinde, Beyzâvî'ye aidiyeti noktasındaki şüpheleri destekleyecek veriler elde etmek mümkündür. *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'daki tanımların - nadiren çok ufak farklılıklarla- İbnü'l-Ekfânî'nin ilimler tasnifine dair eseri *İrşâdü'l-kāşid ilâ esne'l-makāşid*'da yer aldığı görülmektedir.⁶² Basit bir benzerlikten fazlası olan bu durum, *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'un konu edildiği bir çalışmada tespit edilmiştir. Buna göre eserdeki gerek tanımlar gerek üst başlıklar altında verilen alt başlıklar ve bunların sıralaması gerek bazı ilimlere dair verilen etimoloji ve literatüre ilişkin bilgi notları neredeyse aynıyla İbnü'l-Ekfânî'nin *İrşâdü'l-kāşid*'ında yer almaktadır. Ancak *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'dan farklı olarak *İrşâdü'l-kāşid*'da daha detaylı izahlar bulunmaktadır.⁶³ İlgili çalışmada bu durum, *İrşâdü'l-kāşid*'ın *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'dan etkilendiği; pek çok bölümde onun şerhi veya gelişmiş hâli niteliğinde olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Ayrıca bu iki eserin ortak olarak başka bir eserden yararlanmış olabileceği tahmini de dile getirilmiştir.⁶⁴ *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'un Beyzâvî'ye ait olduğu ve Beyzâvî ile İbnü'l-Ekfânî arasında yaklaşık yarım asırlık bir zaman diliminin bulunduğu bilinmese, iki eser arasındaki ilişki, *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'un *İrşâdü'l-kāşid*'ın dikkatsiz bir telhisi veya ihtisarı olduğu şeklinde de yorumlanabilirdi. Nitekim eserlerinde uyguladığı tasnif ve başlıklandırmadaki yetkinliğiyle bilinen Beyzâvî'ye⁶⁵ nispet edilen *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'a tertip ve eksiklikler açısından bazı eleştiriler yöneltilmiştir. Örneğin eserde tabî ilimlerin 10 tane olduğu söylenmiş ancak remil ilmi de müstakil olarak zikredilerek 11 ilim sayılmıştır.⁶⁶ *İrşâdü'l-kāşid*'da ise tabî ilimlerin 10 ilim olduğu söylenip bunlar sayıldıktan sonra, bazıları'nın buna remil ilmini de eklediği ifade edilmiştir.⁶⁷ Yine *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'da şer'î ilimler içinde sayılan cedel ilminin mantığın bir cüzü olan cedelden doğduğu söylenmesine rağmen tasnifte mantık ilmine yer verilmemiştir.⁶⁸ Oysaki cedel için aynı ifadelere yer verilen *İrşâdü'l-kāşid*'da⁶⁹ mantık ilmi bulunmaktadır.⁷⁰ Eserlerini sistemli şekilde tertip etmesiyle tanınan Beyzâvî'ye nispet edilen bir metinde bu tür tutarsızlıklar bulunması, eserin ona aidiyeti noktasında tereddüt uyandırmaktadır.

⁶¹ Mustakim Arıcı, "Bir Biyografinin Yeniden İnşası: Kâdî Beyzâvî, İlişki Ağları ve Eserleri", *İslâm İlim ve Düşünce Gelenğinde Kâdî Beyzâvî*, ed. Mustakim Arıcı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı – İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 75-77.

⁶² krs. İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kāşid ilâ esne'l-makāşid*, tsh. M. Selim el-Âmidî el-Buhârî (Beyrut, 1322/1904), 27 vd. ile Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm*, 396 vd.

⁶³ bk. Koçinkağ, "Kâdî Beyzâvî'nin *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'unda İlimler", 149-153.

⁶⁴ Koçinkağ, "Kâdî Beyzâvî'nin *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'unda İlimler", 147.

⁶⁵ Arıcı, "Kâdî Beyzâvî, İlişki Ağları ve Eserleri", 81. Arıcı Beyzâvî'nin *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'da niçin böyle bir tasnife gittiğinin açık olmadığı ifade etmiş, tasnif meselesini tartışmadığını da kaydetmiştir.

⁶⁶ Koçinkağ, "Kâdî Beyzâvî'nin *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'unda İlimler", 150-51. Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm*, 398-400.

⁶⁷ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kāşid*, 83-104. bk. Koçinkağ, "Kâdî Beyzâvî'nin *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'unda İlimler", 151.

⁶⁸ Koçinkağ, "Kâdî Beyzâvî'nin *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'unda İlimler", 153. bk. Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm*, 398.

⁶⁹ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kāşid*, 86.

⁷⁰ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kāşid*, 40-45.

Ta'rifâtü'l-'ulûm'da bulunan ve *İrşâdü'l-kâşîd*'da neredeyse harfiyen yer alan ilimlerin tanımlarının, dolayısıyla *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'un Beyzâvî'ye aidiyetine dair soruşturma için müellifin diğer eserlerine başvurularak mukayeseli bir inceleme gerçekleştirilebilir. *Envârü't-tenzîl*'de bir tefsir tanımı bulunmadığından tefsir ilmi açısından mümkün olmasa da örneğin fıkıh ilminin tanımı açısından böyle bir mukayese yapılabilir. Beyzâvî fıkıhı, *el-Gâyetü'l-kuşvâ*'da “*Tafsîlî delillerinden elde edilmiş olan şer'î fer'î hükümlerin ilmidir.*”⁷¹ şeklinde, *Minhâcü'l-vüşûl*'de “*Tafsîlî delillerinden elde edilmiş olan şer'î amelî hükümlerin ilmidir.*”⁷² şeklinde, *Mirşâdü'l-ifhâm*'da “*Tafsîlî delillerinden istidlal yoluyla istinbat edilen şer'î fer'î hükümlerin ilmidir.*”⁷³ şeklinde tanımlamıştır. *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'daki fıkıh tanımı ise “*İbâdât, muâmelât ve âdât gibi şer'î amelî tekliflerin hükümlerinin ilmidir.*” şeklindedir.⁷⁴ İlk üç eserdeki tanımlar büyük oranda benzerken *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'daki fıkıh tanımının bunlardan farklılaştığı görülmektedir. Nitekim Beyzâvî'nin fıkıh anlayışının konu edildiği bir çalışmada, *el-Gâyetü'l-kuşvâ* ile *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'daki fıkıh tanımları arasında, tanıma dâhil edilen ve tanımın dışarıda bırakılan kayıtlar açısından önemli farklar bulunduğu tespit edilmiştir.⁷⁵ *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'daki fıkıh usulü tanımı da *Minhâcü'l-vüşûl*'deki tanımdan farklılık arz etmektedir.⁷⁶

Ta'rifâtü'l-'ulûm ile Beyzâvî'nin diğer eserleri arasındaki tanım farklılıklarına ek olarak tasnifte bazı ilimlerin yer almaması da eserin Beyzâvî'ye aidiyeti noktasında soru işareti oluşturmaktadır. Örneğin Beyzâvî, *Nizâmü't-tevârih* isimli bir tarih eseri telif etmesine rağmen *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'da tarih ilmine yer verilmemiştir. Beyzâvî Farsça kaleme aldığı tarih eserinin mukaddimesinde, çeşitli özelliklerini saydığı tarih ilminde muhtasar bir eser kaleme almak istediğini ve bu esere de *Nizâmü't-tevârih* adını verdiğini belirtirken⁷⁷ tarih için açıkça ilim ifadesini kullanmıştır. O, aynı zamanda *Meşâbîhi's-sünne* şerhi *Tuhfetü'l-ebrâr*'ın girişinde de Kur'ân ve sünnetle ilgilenme veçhini açıkladığı ilimler içinde tarihe de yer vermekte ve tarih için ilim ifadesini kullanmaktadır.⁷⁸ *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'da tarihin yanı sıra mantık ilminin yer almaması da Beyzâvî'nin mantık alanında temayüz ettiği göz önünde bulundurulduğunda dikkat çekmektedir.

Ta'rifâtü'l-'ulûm'da yer almaması şüphe uyandıran ilimler olduğu gibi yer alması, aidiyet açısından tartışmalı görülebilecek bir ilim de mevcuttur. Eserde, belâgat ilimlerinden

⁷¹ Nâsirüddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *el-Gâyetü'l-kuşvâ fî dirâyeti'l-fetvâ*, thk. Ali Muhyiddin Ali el-Karadâgî (Beyrut: Dâru'l-Beşâ'iri'l-İslâmiyye, 1429/2008), 1/205.

⁷² Nâsirüddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Minhâcü'l-vüşûl ilâ 'ilmi'l-'uşûl*, thk. Şa'bân Muhammed İsmâil (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1429/2008), 51.

⁷³ Nâsirüddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Mirşâdü'l-ifhâm ilâ mebâdi'i'l-aḥkâm*, haz. Hasan b. Abdurrahman el-Hüseyn (Kuveyt: Darü'z-Ziyâ', 2015/1436), 1/6.

⁷⁴ Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm*, 398.

⁷⁵ Nail Okuyucu, “Kâdî Beyzâvî'nin Fıkıh Tasavvuru ve Şâfiî Fürû-i Fıkıh Geleneğindeki Yeri”, *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî*, ed. Mustakim Arıcı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı – İstanbul: İSAM Yayınları, 2017), 495. Çalışmada bu farklılığın sebepleri konu edinilmemiştir.

⁷⁶ Başoğlu, fıkıh usulünde Fahreddin er-Râzî mektebi mensupları arasında saydığı Beyzâvî'nin *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'da, fıkıh usulü eseri *Minhâcü'l-vüşûl*'den farklı bir fıkıh usulü tanımı yaptığına, *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'daki tanımı dipnotta aktararak işaret etmiştir. bk. Tuncay Başoğlu, *Fıkıh Usulünde Fahreddin er-Râzî Mektebi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2. Basım, 2014), 155-156, 77. dipnot.

⁷⁷ Nâsirüddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Nizâmü't-tevârih*, tsh., mukaddime, notlar ve açıklamalar Encüm Rahmânî (Lahor: İdâre-i Sekâfet-i İslâmiyye, 2010), 1-2.

⁷⁸ Beyzâvî, *Tuhfetü'l-ebrâr*, 6, 8.

meânî ve beyan ilminin yanı sıra, Sekkâkî (öl. 626/1229) sonrasında ayrı bir ilim olarak kabul edilerek belirli bir içerik kazanan bedî' ilmi ayrıca zikredilmiştir. Öncelikle Arap dili ve edebiyatı ilimlerinin (*ilmü'l-edeb*) tanımı yapılan eserde, 10 tane olduğu belirtilen bu ilimler şu şekilde sıralanmıştır: sözlükbilim (*ilmü'l-luga*), sarf ilmi, meânî ilmi, beyan ilmi, bedî' ilmi, aruz ilmi, kafiye ilmi, nahiv ilmi, kitabet ilmi, kıraat ilmi.⁷⁹ Belâgat ilimlerinin meânî, beyan ve bedî' şeklindeki üçlü tasnifi, İbnü'n-Nâzım olarak bilinen Bedreddin İbn Mâlik (öl. 686/1287) ve Hatîb Kazvînî (öl. 739/1338) gibi Sekkâkî sonrası isimlere dayandırılmakta olup⁸⁰ bu konuda, kendisine belâgat alanında herhangi bir eser nispet edilmeyen Beyzâvî'nin ismi zikredilmemektedir. Burada, bedî' ilminin esere sonraki dönemde müstensihler eliyle eklenmiş olabileceği ihtimali söz konusu edilebilir. Ancak eserin ulaşılabilen yazma nüshalarının tümünde bedî' ilminin zikredildiği görülmektedir.⁸¹ Eserin yazma nüshalarının ikisinde bedî' ilminin tanımına da yer verilmiştir.⁸² Bu iki nüshada, diğer nüshalarda tanımı verilmeyen meânî, beyan gibi ilimlerin tanımı da bulunmaktadır. Fakat bu tanımların metne sonradan dahil edildiği anlaşılmaktadır. Zira diğer nüshalarda bulunmayan bu tanımlar, eserin başka bir nüshasında ilgili ilmin yanına, sayfa kenarına not edilmiş ve bunların Kazvînî'nin *Telhîşu'l-miftâh*'ından alındığı kaydedilmiştir.⁸³ Belâgat ilimlerinin üçlü tasnifinin henüz yaygınlık kazanmadığı bir tarihte vefat eden Beyzâvî'nin⁸⁴ ilimler tasnifi risalesinde meânî, beyan ve bedî' ilimlerinin ayrıca zikredilmiş olması, risalenin Beyzâvî'ye aidiyeti noktasındaki şüpheleri destekleyen başka bir durum olarak kendini göstermektedir.

Ta'rifâtü'l-'ulûm'un muhteva bakımından incelenmesi neticesinde elde edilen yukarıdaki bulgular, eserin Beyzâvî'ye aidiyeti noktasındaki şüpheleri güçlendirmektedir. Bu şüphe-

⁷⁹ Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm*, 396-397. Bu ilimlerden sözlükbilim, aruz, kafiye, kitabet ve kıraat tanımlanmakta, diğerleri için tanım zikredilmemektedir.

⁸⁰ William Smyth, "Belâgat İlmi'nin Standart Hale Gelen Düzenlenişi ve es-Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'Ulûm*'u", çev. Abdullah Yıldırım, *İ.Ü. Şarkiyat Mecmuası* 22 (2013/1), 215, 231-232.

⁸¹ bk. Nâsiruddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm* (Bursa: Bursa İnebey Ktp., Genel, 4774/3), 69b; Nâsiruddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm* (Ankara: A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Ktp., Mustafa Çon A ve B, 221-003), 187b; Nâsiruddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm* (Ankara: Milli Ktp., Nevşehir Ürgüp Tahsin Ağa İlçe Halk Ktp., 50 Ür 386/12), 119b; Nâsiruddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, 03668-014), 116a; Nâsiruddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm* (Amasya: Amasya Beyazıt Ktp., Amasya Beyazıt, 1761/27), 139b; Nâsiruddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm* (Bursa: Bursa İnebey Ktp., Genel, 5004/23), 168b; Nâsiruddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm* (İstanbul: Topkapı Sarayı Ktp., Revan Köşkü, 2018/10), 97b; Dâru'l-Kütübi'l-Mısırye, 384/7, ilgili yaprağın görüntüsü için bk. Abbas Muhammed Hasan Süleyman, *Taşnîfü'l-'ulûm beyne Nâsiriddîn et-Ṭûsî ve Nâsiriddîn el-Beydâvî* (Beirut: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1996), 82; Nâsiruddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm* (Manisa: Manisa Ktp., Akhisar Zeynelzade, 649/13), 140b; Nâsiruddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm* (Çorum: Çorum Hasan Paşa Ktp., Hasan Paşa Yazma, 2436/15), 250b; Nâsiruddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm* (Ankara: Milli Ktp., Samsun İl Halk Ktp., 55 Hk 344/3), 23b; Nâsiruddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm* (Bursa İnebey Ktp., Ulucami, 2483/2), 25b; Nâsiruddin Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm* (Ankara: A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Ktp., Mustafa Çon A ve B, 447-001), 3b. Nüshalar istinsah tarihine göre kronolojik olarak sıralanmış, tarihi bilinmeyenler sona bırakılmıştır.

⁸² Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm* (Hasan Paşa Yazma, 2436/15), 250b; Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm* (Samsun İl Halk Ktp., 55 Hk 344/3), 23b.

⁸³ Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm* (Akhisar Zeynelzade, 649/13), 140b.

⁸⁴ Beyzâvî'nin vefat tarihi tartışmalı olup farklı görüşlerin değerlendirilmesinin de yapıldığı bir çalışmada 691 yılının öne çıktığı tespit edilmiştir. bk. Arıcı, "Kâdî Beyzâvî, İlişki Ağları ve Eserleri", 56-66.

lere karşılık ilk olarak, Beyzâvî'nin *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'u erken bir dönemde yazıp sonraki eserlerinde görüş değişikliğine gitmiş olabileceği yönünde bir ihtimal ileri sürülebilir. *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'un telif tarihi bilinmemekle birlikte Beyzâvî'nin eseri gençlik döneminde yazmış olabileceği yönünde bir tahmin bulunmaktadır.⁸⁵ *Ta'rifâtü'l-'ulûm* ile Beyzâvî'nin diğer eserlerinde bulunan tanımlardaki farklılık, müellifin eserleri arasındaki öncelik-sonralık ilişkisiyle bağlantılandırılarak, süreç içinde ortaya çıkması muhtemel bir görüş değişikliğine dayandırılabilir. Ancak bu argüman muhteva incelemesinde ortaya konan diğer şüphe unsurları için bir cevap teşkil etmemektedir. Örneğin Beyzâvî'nin tarihin bir ilim olduğunu ifade etmesi ve tarih ilmine dair bir eser telif etmesine rağmen *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'daki tasnifte tarih ilmine niçin yer verilmediği sorusu cevap beklemektedir. Burada, Beyzâvî'nin *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'da kendisinden önceki ilimler tasnifi literatürünü kaynak olarak kullanmış olabileceğinden eserin onun ilimlere dair anlayışını doğrudan yansıtmayabileceği söylenebilir. Böyle olsa bile *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'da bedî' ilminin yer alması, eserin Beyzâvî'ye aidiyeti noktasında bir şüphe unsuru olarak halen önümüze durmaktadır. Buna cevaben, henüz yaygınlaşmamasına rağmen Beyzâvî'nin de bedî' ilmini ayrıca değerlendirmesinin mümkün olduğu ve bu görüşünü de ilimler tasnifi risalesine yansıttığı söylenebilir. Neticede, *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'un Beyzâvî'ye aidiyeti noktasında muhteva incelemesiyle ortaya konan şüphelere karşı ileri sürülebilecek olan bu argümanların, şüpheleri bertaraf edecek güçte olmadığı ifade edilmelidir. Bu durum, eserin nispet soruşturmasının doğrudan yazma nüshaları üzerinden yapılmasının gerekliliğine yöneltmektedir.

2.2. Eserin Nüshalarının İncelenmesi

Ta'rifâtü'l-'ulûm'un Türkiye kütüphanelerindeki 12 nüshasına ulaşılmıştır.⁸⁶ Bu nüshalara, eserin bir neşrinde dikkate alınan tek yazma olan Mısır nüshası⁸⁷ da eklendiğinde toplam 13 nüsha üzerinden değerlendirme yapabilmek mümkün olmuştur. Metin içinde eser ve müellif ismi geçmemekle birlikte nüshalarda *el-Kitâbü'l-Münîf fî şinâ'ati't-ta'rif, er-Risâletü'l-Münîfe fî şinâ'ati't-ta'rif, Kitâbü'n Münîf fî şinâ'ati't-ta'rif, er-Risâle elletî fî şinâ'ati't-ta'rif, en-Nüşa fî şinâ'ati't-ta'rif, Ta'rifâtü'l-'ulûm, Risâletü ta'rifâti'l-'ulûm, er-Risâle li-ta'rifâti'l-'ulûm, Risâletü't-ta'rifât, Mevdû'âtü'l-'ulûm* ve *Risâle fî esmâ'i'l-'ulûm* isimleriyle anılan eserin -eksik olan bir nüshası hariç⁸⁸- ulaşılan tüm nüshalarının başına yahut sonuna düşülen kayıtlarda Beyzâvî'ye nispet edildiği görülmektedir.⁸⁹ Nüshaların çoğunda

⁸⁵ Arıcı, “Kādî Beyzâvî, İlişki Ağları ve Eserleri”, 82.

⁸⁶ Taramalar, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yazma Eserler Veritabanı ve İSAM Türkiye Kütüphaneleri Kataloğu üzerinden gerçekleştirilmiştir. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı (TÜYEK), “Yazma Eserler Veritabanı”; İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), “Türkiye Kütüphaneleri Kataloğu” (son erişim tarihi: 1 Temmuz 2025).

⁸⁷ Dâru'l-Kütübi'l-Mısıryye, nr. 384/7, bk. Süleyman, *Taşnîfü'l-'ulûm*, 75, 76, 83, 93-108.

⁸⁸ Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm* (Mustafa Çon A ve B, 447-001), 3b. Eserin başından yalnızca bir sayfa bulunan nüshada herhangi bir müellif veya tarih kaydına rastlanmamıştır.

⁸⁹ Genel, 4774/3 numaralı nüshanın sonunda eser ismi *el-Kitâbü'l-Münîf fî şinâ'ati't-ta'rif*, müellif ismi el-İmâm Nâsiruddîn el-Kādî el-Beyzâvî (Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm* (Genel, 4774/3), 71a.), Revan Köşkü, 002018/10 numaralı nüshanın başında eser ismi *el-Kitâbü'l-Münîf fî şinâ'ati't-ta'rif*, müellif ismi el-İmâm Nâsiruddîn el-Kādî el-Beyzâvî, nüshanın sonunda eser ismi *er-Risâletü'l-Münîfe fî şinâ'ati't-ta'rif* (Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm* (Revan Köşkü, 2018/10), 97b, 100a), Dâru'l-Kütübi'l-Mısıryye, 384 numaralı nüshanın sonunda eser ismi *el-Kitâbü'l-Münîf fî şinâ'ati't-ta'rif*, müellif ismi el-İmâm el-Beyzâvî (Dâru'l-Kütübi'l-Mısıryye, 384/7; Nüshanın son sayfasının fotoğrafı için bk. Süleyman, *Taşnîfü'l-'ulûm*, 83.), Akhisar Zey-

Beyzâvî'nin nisbesiyle birlikte mesleğini ifade eden el-Kâdî kelimesi ile lakabı olan Nâsiruddîn'in de geçmesi,⁹⁰ Beyzâvî ile kastedilenin meşhur Kâdî Beyzâvî olduğu, müellifin nisbesinden kaynaklanabilecek bir karışıklığın da bulunmadığını göstermektedir.⁹¹

Eserin yazma nüshalarının 4 tanesinin istinsah tarihi belli olup Bursa'daki bir nüshası 1084/1673-4;⁹² Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki bir nüshası 1116/1704;⁹³ Nevşehir nüshası 1136/1723-4;⁹⁴ Esad Efendi nüshası 1174/1760 tarihlidir.⁹⁵ Eserin Amasya Beyazıt nüshasının içinde bulunduğu mecmuada aynı hatla yazılan diğer eserlerin istinsah tarihleri 1110/1700'lü yıllar,⁹⁶ Bursa'daki bir nüshasının içinde bulunduğu mecmuada aynı hatla yazılan diğer eserlerin istinsah tarihleri ise 1120/1700-10'lu yıllardır.⁹⁷ Eserin kalan yedi nüshasında istinsah tarihi bulunmamaktadır.⁹⁸ Şu durumda istinsah tarihi bilinen nüshalar 90 yıllık bir süre içinde çoğaltılmış olup en eski nüsha 1084 yılında, yani -691'de vefat ettiği kabul edilecek olursa- Beyzâvî'nin vefatından yaklaşık 400 yıl sonra istinsah edilmiştir. Bu durum

nelzade, 649/13 numaralı nüshanın başında eser ismi *Kitâbü'n Münîf fî şinâ'ati't-ta'rif*, müellif ismi el-İmâm Nâsiruddîn el-Kâdî el-Beyzâvî (Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm* (Akhisar Zeynelzade, 649/13), 140b), Hasan Paşa, 2436/15 numaralı nüshanın sonunda eser ismi *er-Risâle elletî min şinâ'ati't-ta'rif*, müellif ismi el-İmâm Nâsiruddîn ibn el-Kâdî el-Beyzâvî (Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm* (Hasan Paşa Yazma, 2436/15), 252b), Samsun İl Halk Ktp., 55 Hk 344/3 numaralı nüshanın başında eser ismi *Risâle fî esmâ'i'l-'ulûm*, müellif ismi el-Kâdî el-Beyzâvî, nüshanın sonunda eser ismi *er-Risâle elletî fî şinâ'ati't-ta'rif*, müellif ismi el-İmâm Nâsiruddîn ibn el-Kâdî el-Beyzâvî (Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm* (Samsun İl Halk Ktp., 55 Hk 344/3), 23b, 24b), Nevşehir Ürgüp Tahsin Ağa İlçe Halk Ktp., 50 Ür 386/12 numaralı nüshanın sonunda eser ismi *en-Nüşa fî şinâ'ati't-ta'rif*, müellif ismi el-İmâm Nâsiruddîn el-Kâdî el-Beyzâvî (Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm* (Nevşehir Ürgüp Tahsin Ağa İlçe Halk Ktp., 50 Ür 386/12), 121b), Mustafa Çon 221-003 numaralı nüshanın sonunda eser ismi *en-Nüşa fî şinâ'ati't-ta'rif*, müellif ismi el-İmâm Nâsiruddîn el-Kâdî el-Beyzâvî (Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm* (Mustafa Çon A ve B, 221-003), 200a), Ulucami, 2483/2 numaralı nüshanın başındaki fihristte eser adı *Ta'rifâtü'l-'ulûm*, müellif el-Kâdî, nüshanın sonunda eser adı *en-Nüşa fî şinâ'ati't-ta'rif*, müellif ismi el-İmâm Nâsiruddîn el-Kâdî el-Beyzâvî (Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm* (Ulucami, 2483/2), 1a, 26b yk.), Esad Efendi, 03668-014 numaralı nüshanın başında eser ismi *Risâletü ta'rifati'l-'ulûm*, müellif ismi el-Kâdî el-Beyzâvî, nüshanın sonunda eser ismi *er-Risâle li-Ta'rifati'l-'ulûm*, müellif ismi Nâsiruddîn el-Kâdî el-Beyzâvî (Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm* (Esad Efendi, 03668-014), 116a, 119a), Amasya Beyazıt, 1761/27 numaralı nüshanın sonunda eser ismi *Risâletü't-ta'rifât*, müellif ismi el-İmâm Nâsiruddîn el-Kâdî el-Beyzâvî (Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm* (Amasya Beyazıt, 1761/27), 142a), Genel, 5004/23 numaralı nüshanın başında eser ismi *Mevdû'âtü'l-'ulûm*, müellif ismi el-Kâdî el-Beyzâvî (Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm* (Genel, 5004/23), 168b) şeklinde geçmektedir. Eserin yalnızca Mısır nüshasına dayanan neşrinde müellifine dair herhangi bir şüpheye yer verilmemiştir. bk. Süleyman, *Taşnîfü'l-'ulûm*, 75-78. Eserin ele alındığı bir diğer çalışmada ise yukarıda sayılan nüshaları arasında da yer alan 6 nüshasına temas edilmiş, bu nüshalarda eserin Beyzâvî'ye nispet edildiği, müellif nispetinde herhangi bir şüphenin söz konusu edilmediği ifade edilmiştir. Koçinkağ, "Kâdî Beyzâvî'nin *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'unda İlimler", 147.

⁹⁰ Bir önceki dipnota bk.

⁹¹ Hasan Paşa Yazma, 2436/15 numaralı nüshada "ibn" kelimesi dâhil edilerek müellifin el-İmâm Nâsiruddîn ibn el-Kâdî el-Beyzâvî şeklinde zikredilmesi (252b yk.) yanıltıcı olmamalıdır. Beyzâvî'nin babası ve dedesinin de kadılık mesleğini icrâ ettiği bilinmektedir. bk. Arıcı, "Kâdî Beyzâvî, İlişki Ağları ve Eserleri", 31-32.

⁹² Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm* (Genel, 4774/3), 71a.

⁹³ Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm* (Mustafa Çon A ve B, 221-003), 200a.

⁹⁴ Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm* (Nevşehir Ürgüp Tahsin Ağa İlçe Halk Ktp., 50 Ür 386/12), 121b.

⁹⁵ Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm* (Esad Efendi, 03668-014), 119a yk.

⁹⁶ Ör. bk. Amasya Beyazıt Ktp., Amasya Beyazıt, 1761/27, 161b, 177a yk.

⁹⁷ Ör. bk. Bursa İnebey Ktp., Genel, 5004/23, 123b, 168a yk.

⁹⁸ Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki 447-001 numaralı nüshanın sonu eksik olduğundan istinsah tarihi bilinmemektedir. Manisa ve Mısır nüshalarının hattından bir tarih tahmininde bulunmak güç olup diğer dört nüshanın hattından da geç dönem nüshalar olduğu anlaşılmaktadır. Nüshaların hattıyla ilgili bu tahminler için Nalan Kutsal hanıma teşekkür ederim.

Ta'rifâtü'l-'ulûm'un Beyzâvî'ye nispetini güçlendirmeye yardımcı olmamaktadır. Ancak eserin -eksik nüshası hariç- ulaşılabilen tüm nüshalarının üzerinde yer alan kayıtlarda istisnasız Beyzâvî'ye nispet edilmesi, Beyzâvî'ye aidiyeti noktasında serdedilen şüpheleri zayıflatmaktadır. Eserin tüm nüshalarının sehven veya kasıtlı olarak Beyzâvî'ye nispet edilen bir nüshasından istinsah edilmiş olabileceği akla gelebilirse de bu konuda kesinliğe ulaşmak güçtür. Zira nüshaların başında veya bitiminde açıkça Beyzâvî'ye nispet edilen eserin bazı nüshalarda farklı şekillerde adlandırılması, istinsahta farklı nüshaların esas alındığına işaret olarak kabul edilebilir.

Yukarıda sunulan veriler neticesinde, *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'un Beyzâvî'ye nispetinin hatalı olduğunu kesin olarak söyleyebilmek için yeterli ve nihai bir delil bulunmadığı görülmektedir. Oldukça muhtasar olan bu risalenin müellif tarafından yazıldıktan sonra fazlaca yaygınlaşmadığı, fakat daha sonra bulunan nüshalarından istinsah edilmesiyle birlikte nüshalarının arttığı, eserin Beyzâvî'ye geç dönem kaynaklarda nispet edilmesinin de bu duruma mebni olduğu düşünülebilir. Bununla birlikte bu eser üzerinden yapılan çıkarımlarda, eserin Beyzâvî'ye aidiyeti konusundaki ihtiyat payı göz önünde bulundurulmalıdır. Zira yukarıda zikredilen şüpheler tümüyle izale olmuş değildir. Keşfedilecek yeni nüshalar, halihazırda elde edilen verilerle oluşan kanaati değiştirebilir. Şu hâlde -zikredilen şüpheler muvacehesinde ihtiyat payıyla da olsa- Beyzâvî'nin bir tefsir tanımının bulunup bulunmadığı konusunda *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'un dikkate alınmasının gerekliliği ortaya çıkmaktadır. *Envârü't-tenzîl* şerh ve hâşiyelerinde kendisine atıfta bulunulmaması da eserin bilinmemesinden kaynaklanıyor olmalıdır.

3. *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'daki Tefsir Tanımının Beyzâvî'nin Tefsir Anlayışı Çerçevesinde Tahlili

Ta'rifâtü'l-'ulûm'da *nâmûs* kelimesinin vahiy, vahyi indiren melek ve sünnet kelimelerinin karşılığında kullanıldığı ifade edilmiş, ilim kelimesi *nâmûs* kelimesinin çoğul haline izafe edilerek oluşturulan *'ilmu'n-nevâmîs* adı altında dinî ilimlere yer verilmiştir.⁹⁹ Risalede *'ilmu'n-nevâmîs* altındaki 8 ilimden biri olarak konumlandırılan tefsir ilmi şöyle tanımlanmaktadır: “*Tefsir, Allah Teâlâ'nın elçilik vazifesiyle gönderilen peygamberine (s.a.s) indirilmiş olan Kitâb'ının manalarını anlamanın (fehm) bilgisini (ma'rifet), manalarının beyanını ve ahkâmının çıkarılmasını (istihrâc) içeren bir ilimdir.*”¹⁰⁰ Tanımda tefsir içindeki üç faaliyete temas edilmiştir. 1. Kur'an'ın manalarını anlamak (*fehm*). 2. Kur'an'ın manalarını açıklamak (*beyân*). 3. Kur'an'ın hükümlerini çıkarmak (*istihrâc*). Buradaki anlama (*fehm*) faaliyetinin herhangi bir çaba gerektirmeksizin anlaşılan anlamlara, *beyân* faaliyetinin açıklamaya ihtiyaç duyan anlamlara, *istihrâc* faaliyetinin ise birtakım tasarruflarla ayetlerden elde edilen anlamlara yönelik olduğu rahatlıkla söylenebilir. Şu hâlde tefsir ilminin Kur'an-ı Kerîm karşısında anlama, açıklama ve ilave anlamlar çıkarma şeklinde üç farklı işlevi söz konusudur.

Tefsir ilminin bu faaliyetleri yerine getirirken yararlandığı ilimler -bazı farklılıklar içermekle birlikte- çeşitli eserlerde sayılagelmiştir. Beyzâvî de *Envârü't-tenzîl*'in mukaddi-

⁹⁹ Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm*, 397.

¹⁰⁰ Tanımın aslı şöyledir: " علم التفسير وهو علم يشمل على معرفة فهم معاني كتاب الله تعالى المنزل على نبيه المرسل صلى الله عليه وسلم وبيان معانيه واستخراج أحكامه." Beyzâvî, *Ta'rifâtü'l-'ulûm*, 397.

mesinde tefsir ilmiyle iştigal edebilmek için gerekli olan ilimleri icmâlî biçimde zikretmiştir. Buna göre tefsirle, ancak “-usûlû olsun fûrûu olsun- dinî ilimlerin tümünde ileri dereceye varan, Arapça dil bilimleri ve edebî sanatların türlerinde üstünlük gösteren kimse” iştigal edebilir ve bu alanda söz hakkına sahip olabilir.¹⁰¹ Burada zikredilen söz hakkına sahip olmak yahut söz söyleyebilmek ifadesi, bazı muhaşşilerce te'vil yapmak, ahkâm, belâgat ve saire taalluk eden hususlarda incelikler elde etmek, çıkarımda bulunmak olarak izah edilmektedir.¹⁰² Şârih ve muhaşşiler, Beyzâvî'nin dinî ilimler ile Arapça dil bilimleri ve edebî sanatlar şeklinde genel olarak zikrettiği, tefsir için gerekli olan ilimlerin neler olduğunu da beyan etmeye çalışmıştır. Esasen *Envârü't-tenzîl*'de icmâlî olarak zikredilen bu ilimler *Ta'rîfâtü'l-'ulûm*'da tasrih edilmiştir. Ancak tefsir tanımında olduğu gibi Beyzâvî'nin tefsirle iştigal etmek ve tefsir alanında söz söyleyebilmek için hangi ilimleri gerekli gördüğü konusunda da şârih ve muhaşşiler *Ta'rîfâtü'l-'ulûm*'a müracaat etmemiştir. Şârih ve muhaşşilerin ilgili açıklamalarında müstakil tahlillere konu edilecek bazı farklılıklar ve ayrıntılı tartışmalar bulunmakla birlikte, konunun dışına çıkma endişesiyle burada detaylara girilmeyecek, genel bir çerçeve çizilecektir. Şerh ve hâşiyelerde daha ziyade dinî ilimlerin usulden kabul edilenlerinin -tefsir dışında- hadis, kelam ve fıkıh usulü; fûrûdan kabul edilenlerinin de fıkıh ve ahlâk olduğu belirtilmiştir. Dil ilimleri de ekseriyetle Zemahşerî'nin 12'li taksiminden istifade edilerek sözlükbilim, sarf, iştikak, nahiv, meânî, beyan, aruz, kafiye, inşâ, karz-ı şiir, hat, muhâdarât şeklinde sayılmış, bunlara Zemahşerî'nin meânî ve beyanın tâbii olarak kabul ettiği bedî' ile tarih ve kıraat de eklenmiştir. Ek olarak dil ilimlerinin de usul ve fûrûdan kabul edilenleri tefrik edilmiş, tefsirin bunların tümünden yararlanıp yararlanmadığı, ayrıca kıraatin dil ilimlerine mi dinî ilimlere mi dâhil edileceği tartışılmıştır.¹⁰³

Ta'rîfâtü'l-'ulûm'da ise tefsir ilmine ulaştıran ilimler sözlükbilim, nahiv, sarf, meânî, beyan, bedî', kıraat, esbâb-ı nüzûl, nâsih-mensûh, Ehl-i kitap ahbârı, fıkıh usulü ve cedel olarak sayılmıştır.¹⁰⁴ Burada ilk sırada zikredilen sözlükbilim, nahiv, sarf, meânî, beyan ve bedî', *Envârü't-tenzîl*'de zikredilen Arapça dil bilimleri ve edebî sanatları ifade etmektedir. Rivayete

¹⁰¹ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/23.

¹⁰² Molla Hüsrev, *Hâşiye* (Fatih, 492), 7b; Seyhzâde, *Hâşiye*, 1/20; Bursevi, *Hâşiye* (Genel, 31), 24b; Nablusî, *et-Tahrîru'l-hâvî* (Hekimoğlu Ali Paşa, 78), 61b.

¹⁰³ Bunların öz olarak verildiği, şerh ve hâşiyeler arasındaki bazı farklara da temas edilen bir çalışma için bk. Büyük, “*Envârü't-tenzîl* Şerh-Hâşiyelerinde Tefsir İlminin Mahiyeti”, 1052-1055. Dinî ilimler ve dil ilimleri için zikredilen diğer farklılıklar için ör. bk. Molla Hüsrev, *Hâşiye* (Fatih, 492), 7b-8a; İbn Kâvân, *Hâşiye* (Kastamonu Halk Ktp., 1913), 75b; İbn Şerîf el-Makdisî, *Hâşiye* (Kastamonu Halk Ktp., 2619), 9a; Celâled-din es-Süyûtî, “*Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr*”, *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr te'lifü Abdirrahmân bin Ebî Bekr bin Muhammed Ebi'l-Faql Celâlid-din es-Süyûtî min evveli'l-kitâb ilâ (20) min sûreti'l-Bakara dirâse ve tahkîk*, haz. Ahmed Hâc Muhammed Osman (Medine: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, Doktora Tezi, 1423-1424), 1/29-31; Zekerîyyâ el-Ensârî, *Fethu'l-celîl* (Murad Molla, 221), 2a; İdrîs-i Bitlisî, *Hâşiye* (Ayasofya, 303M), 31b-32b; Seyhzâde, *Hâşiye*, 1/20; Lârî, *Hâşiye* (Manisa İl Halk Ktp., 37/1), 6a-b; Bervecî, *Hâşiye* (Şehid Ali Paşa, 226), 8a; Âmilî, *Hâşiye* (Nuruosmaniye, 484), 8b-9a; Sadreddinzâde, *Hâşiye* (Laleli, 317), 10a-11a; Feyzullah Efendi, *Hâşiye* (Yazma Bağışlar, 7348), 17a, 18a-19a; Siyâlkûtî, *Hâşiye*, 13-14; Hafâcî, *İnâyetü'l-Kâdî*, 1/23-24; Berzencî, *Enhârü's-selsebîl* (Veliyyüddin Efendi, V303), 15a-16a; Bursevî, *Hâşiye* (Genel, 31), 24b, 25b; Menteszâde, *Hâşiye* (Feyzullah Efendi, 150), 19a-b; Nablusî, *et-Tahrîru'l-hâvî* (Hekimoğlu Ali Paşa, 78), 62a, 63a-64a; Altınçoçkzâde, *el-Cem'u'l-hâvî* (Yusuf Ağa Ktp., YY0000005171), 12a-b; Konevî, *Hâşiye*, I, 39-41.

¹⁰⁴ Beyzâvî, *Ta'rîfâtü'l-'ulûm*, 397.

dayanması itibariyle bir yönüyle hadis ilminin içerdiği Ehl-i kitap ahabârı, esbâb-ı nüzul ve nâsih-mensûh ile kıraat, fıkıh usulü ve cedel ilmi¹⁰⁵ ise *Envârü't-tenzîl*'de zikredilen dinî ilimlere karşılık gelmektedir. *Envârü't-tenzîl*'de tefsir ile iştigal edebilmek ve bu alanda söz söyleyebilmek için -usûlü olsun fürûu olsun- dinî ilimlerin tümünde ileri dereceye varmak şart koşulurken *Ta'rîfâtü'l-'ulûm*'da tefsire ulaştıran ilimler içinde fıkıhın, özellikle de kelamın zikredilmemesi dikkat çekicidir. Zihinlerde, risalenin Beyzâvî'ye nispeti noktasında yukarıda zikredilen şüpheleri canlandıran bu durum, -yazma nüshalar üzerinden yapılan inceleme neticesinde elde edilen verilerin, risalenin Beyzâvî'nin olmadığı noktasında kanaat belirtmeyi engellediği göz önünde bulundurularak- farklı şekilde izaha çalışılabilir.

Ta'rîfâtü'l-'ulûm'da tefsirin yararlandığı ilimler arasında kelam ve fıkıhın zikredilmemesi, Beyzâvî'nin bu ilimlerde ayetler üzerinde gerçekleştirilen faaliyeti tefsir ilmi dahilinde gördüğü şeklinde yorumlanabilir. Nitekim risaledeki tefsir tanımında tefsire çok geniş bir faaliyet alanı tanındığı görülmektedir. *Ta'rîfâtü'l-'ulûm*'da ilimlerin tanımında daha ziyade “hüve ‘ilmün yu‘rafü bihi/minhu...”, “kendisiyle ... bilinen ilimdir” şeklinde bir ifade kullanılırken tefsir ilminin tanımında “hüve ‘ilmün yeşmülü alâ...”, “... içeren ilimdir” ifadesi kullanılmış¹⁰⁶ olup bu ifade, müellifin tefsir ilminin kapsamlılığına dair tasavvuruna işaret olarak görülebilir. Diğer taraftan bu ifadenin, yapılan tanımın ağıyarına mâni, tam bir tanım olmadığını gösterdiği de söylenebilir. Nitekim tanımda tefsire verilen Kur'an'ın hükümlerinin istihracı görevi, kelam ve fıkıhın ayetler üzerinde gerçekleştirdiği istidlâl ve istinbât faaliyetini kapsıyor görünmektedir.¹⁰⁷ Tanımda ayrıca tefsir ilminin faaliyetini, bu ilimlerin ayetler üzerinde gerçekleştirdiği faaliyetten ayıracak bir kayıt ise bulunmamaktadır. Burada Beyzâvî'nin *Tuhfetü'l-ibrâr*'da yer alan tefsirle ilgili ifadelerine temas etmek gerekir.

Beyzâvî *Meşâbihu's-sünne* şerhi *Tuhfetü'l-ibrâr*'da dinî ilimlerin tefsir ve hadis ilminden doğarak kollara ayrıldığını ifade etmiştir. Beyzâvî bunu gerekçelendirirken ayetler ve hadisleri konularına göre bölümleyerek her ilmin onlarla ilgilenme yönünü beyan etmektedir.¹⁰⁸ Bu, onun dinî ilimler ve dahi tefsir ve hadis ilmine dair tasavvurunu göstermesi bakımından önemlidir.¹⁰⁹ İlgili pasajda diğer ilimlerin kendisinden doğduğu iki ilimden biri olarak zikredilen tefsir ilminin ayetlerle ilgilenme yönünün izah edilmemiş olması dikkat çekicidir. Zira bu, tefsir ilminin faaliyet alanını sınırları belirlenemez şekilde genişletirken bu faaliyet ile diğer ilimlerin Kur'an ayetleri üzerinden gerçekleştirdiği faaliyetin birbirinden ayrıştırılmadığına işaret etmektedir.

Şu hâlde ayetlerin delâleti çerçevesinde yapılan araştırma, konusu her ne olursa olsun Beyzâvî'nin geniş tefsir tasavvurunda kendine yer bulacaktır. Nitekim, Beyzâvî'nin farklı ilimlere dair ifadeleri incelendiğinde, tefsiri bütün ilimlerde ortaya konan müktesebatın uygu-

¹⁰⁵ Cedel ilmi risalede dinî ilimler içinde sayılmaktadır. Beyzâvî, *Ta'rîfâtü'l-'ulûm*, 398.

¹⁰⁶ Beyzâvî, *Ta'rîfâtü'l-'ulûm*, 397. Eserde usûlüddin olarak zikredilen kelam ilminin tanımında da aynı kalıp kullanılmıştır. a.mlf., *Ta'rîfâtü'l-'ulûm*, 398.

¹⁰⁷ Benzer bir değerlendirme için bk. Büyük, *Tefsir İlminin Mahiyeti*, 45-46.

¹⁰⁸ Beyzâvî, *Tuhfetü'l-ibrâr*, 6-8.

¹⁰⁹ Her ne kadar Beyzâvî aynı pasajda, tefsir ilminin temelini de Hz. Peygamber'den sadır olan beyanlar olduğunu söyleyerek en temel ilmin hadis olduğuna işaret etse de bu, ilgili eserin hadis alanında olması itibariyle sünnetin ve hadislerin dinî açıdan önemini vurgulama gayesine mebni görülmelidir.

lama alanı olarak gördüğü sonucuna varılmıştır.¹¹⁰ Burada, Beyzâvî'nin dini ilimlerin usulü ve fûru ile Arapça dil bilimleri ve edebî sanatlarda üstünlük göstermeyi kendisi için şart koştuğu “tefsir alanında söz söyleyebilmek” şeklindeki faaliyetin, muhaşşiler tarafından gerek belâgat gerek ahkâm gerekse diğer alanlarda ayetlerden çıkarımlarda bulunmak, bir nevi anlam devşirme faaliyeti olarak izah edilmesi de hatırlanmalıdır.

Bu durum, Beyzâvî'nin Kur'ân tasavvurunun tefsir anlayışı ve pratiğine yansımalarının neticesidir. O, dinî hususlara dair ihtiyaç duyulan şeylerin mücmel yahut mufassal biçimde Kur'ân'da bulunduğunu,¹¹¹ Kur'ân'ın usul ve fûrû ilimlerinin kaidelerini içerdiğini¹¹² söylemekte, buna paralel biçimde tefsir pratiğinde yeri geldikçe bu ilimlere dair çıkarımlara yer vermektedir. Beyzâvî'nin ayetlerin anlam vecihlerini zikrederken sarahaten delâlet ve iltizâmen delâlet şeklinde bir ayırım yapması,¹¹³ ayet için farklı anlam ve yorumları “ev”: “veya” bağlacıyla sıralaması¹¹⁴ da onun tefsiri genişletme yönündeki uygulamalarındandır. Böylelikle o, Kur'ân'ın anlamlarını anlama ve açıklamanın yanı sıra hükümlerini çıkarma noktasında da tefsir içinde zemin oluşturmaktadır.

Beyzâvî'nin tefsir pratiği göz önünde bulundurulduğunda, Allah'ın kelamını açıklamak için yararlanılan ilimlerin yalnızca dinî ilimler ve dil ilimleriyle de sınırlanmadığı görülmektedir. Nitekim *Envârü't-tenzîl*'in meşhur muhaşşilerinden Konevî, musannifin tefsirle iştigal etmek ve bu alanda söz söylemek için gerekli ilimleri genel olarak zikrettiği ilgili sözlerinin, asgarî şartı ifade kabilinden olduğunu söylemiştir.¹¹⁵ Yine tefsirin muhaşşilerinden Sadreddinzâde benzer bir anlayışla, bir ilimle iştigal etmek için mutlak surette gerekli olan ilimler ile o ilmin faydalandığı ilimler arasındaki farka dikkat çekmiş, tefsirde kemâl-i basiret üzere faaliyet göstermek istendiğinde yararlanılacak ilimlerin de genişleyeceğine işaret etmiştir.¹¹⁶ Berzencî ise Beyzâvî'nin tefsir için gerekli olan ilimleri icmâlî olarak saydığı kesiti izah ederken, dinî ilimler ve dil ilimlerini ayrıntılı olarak saydıktan sonra, *Envârü't-tenzîl*'i şerh etmek isteyen kimsenin ise bunların yanı sıra hikmetten riyaziyyâta, astronomi vd. ilimlere de ihtiyaç duyacağını, çünkü Beyzâvî'nin bunların tümünü tefsirine derç ettiğini söylemiştir.¹¹⁷

Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl*'de tefsiri ilimlerin kıymet bakımından en büyüğü, dinî ilimlerin reisi ve başı olarak nitelemesi de onun geniş tefsir tasavvuru çerçevesinde anlaşılmalıdır. Buna göre Beyzâvî'nin tefsire tanıdığı bu geniş faaliyet alanı, tüm ilimlerin Allah'ın kelamı olan Kur'an'ı anlamak ve hükümlerini çıkarmak için faaliyet gösterdiği yönündeki

¹¹⁰ Başoğlu, *Fıkah Usulünde Fahreddin er-Râzî Mektebi*, 154. *Envârü't-tenzîl*'de çeşitli ilimlerin meselelerinin yer alması ve bu ilimlerin tefsir malzemesi haline getirilmesi konusunda bk. Mahmut Ay, “*Envârü't-Tenzîl*'in Kaynakları ve Tefsir Yöntemi”, *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî*, ed. Mustakim Arıcı (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı – İstanbul: İSAM Yayınları, 2017) 360, 371, 395.

¹¹¹ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 2/161.

¹¹² Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 3/108.

¹¹³ Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/139; 4/263.

¹¹⁴ Mahmut Ay, “*Envârü't-Tenzîl*'in Kaynakları ve Tefsir Yöntemi”, 398.

¹¹⁵ Konevî, *Hâşiye*, 1/39.

¹¹⁶ Sadreddinzâde, *Hâşiye* (Laleli, 317), 10b.

¹¹⁷ Berzencî, *Enhâru's-selsebîl* (Veliyyüddin Efendi, V303), 15b.

düşüncesinin tezahürüdür. Bu bağlamda tefsir ise gerçekleştirilen ilmî faaliyetlerde ulaşılması hedeflenen gaye hâline gelmektedir.

Neticede *Ta 'rîfâtü 'l- 'ulûm'*'daki tefsir tanımı, tanım teorisi bakımından ağıyarına mâni olmadığı gerekçesiyle eleştirilebilir ve mantık alanında da temayüz etmiş bir âlim olan Beyzâvî'nin böyle bir tanım yapmış olması garipsenebilir de tefsire çok geniş bir alan tanıyan bu tanımın Beyzâvî'nin tefsir anlayışı ve pratiği ile örtüştüğü söylenebilir.

Sonuç

Tefsir tarihinin en önemli simalarından biri olan Beyzâvî, meşhur ve muteber eseri *Envârü 't-tenzîl'*'de bir tefsir tanımına yer vermemiş ancak mukaddimede tefsir ilmine dair önemli açıklamalarda bulunmuştur. Tefsirin şârih ve muhaşşîleri Beyzâvî'nin ilgili ifadelerini izah sadedinde çeşitli tefsir tanımları zikretmiş, ancak müellifin bir tefsir tanımı bulunduğu bahsetmemiştir. Ne var ki Beyzâvî'ye nispet edilen ilimler tasnifi risalesinde bir tefsir tanımı yer almaktadır. Beyzâvî'nin ifadelerinden kastını açığa çıkarmak üzere onun diğer eserlerinden de istifade ettiği bilinen şârih ve muhaşşîlerin bu esere başvurmamaları için, eseri bilmemeleri yahut bu eserin Beyzâvî'ye nispetinin doğru olmamasından başka geçerli bir ihtimal görünmemektedir. Önemli miktarda yazma nüshası bulunmasının eserin bilinirliğini gösterdiği kabul edilecek olursa, eserin Beyzâvî'ye aidiyetini soruşturmak gerekecektir. Beyzâvî'ye ilimler tasnifi risalesi nispet eden kaynakların son dönem olduğu görülmektedir. Bu sebeple makalede eserin Beyzâvî'ye aidiyeti gerek muhtevası gerek yazma nüshaları üzerinden soruşturulmuştur. Muhteva bazlı incelemede eserin Beyzâvî'ye aidiyetine dair şüpheleri güçlendiren verilere ulaşılmıştır.

Ta 'rîfâtü 'l- 'ulûm''daki tanımlar, aynıyla Beyzâvî'den yarım asır kadar sonra yaşamış olan İbnü'l-Ekfânî'nin ilimler tasnifi eserinde bulunmaktadır. Beyzâvî'ye aidiyeti göz ardı edildiğinde, İbnü'l-Ekfânî'nin dikkatsiz bir muhtasarı olarak kabul edilebilir nitelikte olan esere tertip ve içerdiği eksiklikler bakımından da eleştiriler getirilmiştir. Bu durum risalenin, eserlerini özenli bir tertip üzere inşa etmekle tanınan Beyzâvî'ye nispeti konusunda düşündürücüdür. Ayrıca risalede yer alan fıkıh ve fıkıh usulü tanımlarının Beyzâvî'nin diğer eserlerinde yer verdiği tanımlardan farklılaştığının görülmesi de nispet konusundaki şüpheleri güçlendirmiştir. Tarih alanında *Nizâmü 't-tevârîh* isimli bir eser kaleme alan Beyzâvî'nin gerek bu eserinin mukaddimesinde gerek *Tuhfetü 'l-ebrâr* isimli eserinde tarihi bir ilim olarak zikretmesine rağmen *Ta 'rîfâtü 'l- 'ulûm'*'daki tasnifte tarih ilminin yer almaması da eserin ona aidiyeti noktasında başka bir şüphe unsurudur. Mantık alanında temayüz eden Beyzâvî'ye nispet edilen ilimler tasnifi risalesinde mantık ilminin bulunmaması da aidiyet noktasında soru işareti oluşturmaktadır. Yine yaşadığı dönemde belâgat ilimlerinin meânî, beyan ve bedî' olarak net bir şekilde ayrıştırılıp bedî'in ayrıca değerlendirilmesi henüz yaygınlaşmamasına rağmen, içerisinde bu üç ilmin ayrıca zikredilmesi de risalenin Beyzâvî'ye aidiyeti konusundaki şüpheleri beslemektedir. Muhteva incelemesi neticesinde ortaya konan şüphelere karşılık, Beyzâvî'nin *Ta 'rîfâtü 'l- 'ulûm'*'u erken dönemde yazıp sonradan yazdığı eserlerde görüş değişikliğine gitmiş olabileceği, ilimler tasnifi literatürünü kaynak olarak kullandığından müellifin bu eserinin, onun ilimlere dair anlayışını birebir yansıtmayabileceği şeklinde argümanlar getirilebilir. Eserde bedî' ilminin bulunmasına ilişkin şüpheyne karşılık ise henüz yaygınlaşmama-

sına rağmen Beyzâvî'nin bu görüşü benimsemiş olmasının imkânsız olmadığı, şeklinde bir cevap verilebilir. Fakat bu argümanlar ileri sürülen şüpheleri ortadan kaldıracak güçte değildir. Bununla birlikte, *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'un yazma nüshaları üzerinden yapılan incelemede, -eksik nüsha hariç- tüm nüshaların başına veya sonuna düşülen kayıtlarda eserin Beyzâvî'ye nispet edildiği görülmüştür. Bu durum, eserin Beyzâvî'ye aidiyeti konusunda ortaya konan şüpheleri tümüyle izale etmemekle birlikte zayıflatmıştır. Tüm nüshaların hatalı nispet içeren bir nüshadan istinsah edilmiş olabileceği söylenebilirse de mevcut durum dikkate alındığında bu, bir ihtimal olmaktan öteye gitmeyecektir. İstinsah tarihi bilinen nüshaların en erken tarihli olanın dahi Beyzâvî'den 4 asır kadar sonra istinsah edilmiş olması da eserin ona nispetini engelleyecek güçte bir delil teşkil etmemektedir. Zira risalenin Beyzâvî tarafından yazıldıktan sonra fazlaca yaygınlaşmadığı, fakat daha sonra bulunan nüshalarından istinsah edilmesiyle birlikte nüshalarının arttığı, eserin Beyzâvî'ye geç dönem kaynaklarda nispet edilmesinin de bu duruma mebni olduğu düşünülebilir.

Neticede, Beyzâvî'nin tefsir tanımı için *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'un -zikredilen şüpheler sebebiyle ihtiyat payıyla da olsa- dikkate alınmasının gerekliliği anlaşılmıştır. Bununla birlikte bu eser üzerinden yapılacak çıkarımlarda, eserin Beyzâvî'ye aidiyeti konusundaki ihtiyat payı göz önünde bulundurulmalıdır. Zira keşfedilecek yeni nüshalar, mevcut verilerle edinilen kanaati değiştirebilir. Öte yandan, *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'daki tanımlar ile Beyzâvî'nin diğer eserlerinde yer verdiği tanımlar arasındaki farklılıklar ve sebeplerinin açığa çıkarılması için, ilgili alanlarda çalışanlar tarafından yapılacak daha derin araştırmalara ihtiyaç olduğu, eserin *İrşâdü'l-kāşid* ile arasındaki ilişkinin tarihsel olarak izinin sürülmesinin gerektiği belirtilmelidir. Bedî' ilminin erken sayılabilecek bir dönemde müstakil bir ilim olarak zikredildiği *Ta'rifâtü'l-'ulûm* ve *İrşâdü'l-kāşid* gibi ilimler tasnifine dair eserlerin, bu ilmin tarihî gelişimi konusunda yapılacak araştırmalarda dikkate alınmasının önemi de ifade edilmelidir.

Ulaşılabilen yazma nüshaların incelenmesiyle *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'un Beyzâvî'ye nispeti noktasındaki şüphelerin zayıflaması göz önünde bulundurulduğunda, *Envârü't-tenzîl* şerh ve hâşiyelerinde, tefsir ilminin tanımı ve yararlandığı ilimler gibi beklenen yerlerde bu esere atıfta bulunulmamasının nedeni olarak, Beyzâvî'nin bu risalesinin şârih ve muhaşşîlerince bilinmemesi yönündeki ihtimal öne çıkmaktadır. Bu durumda, eserin yaygın olduğu ve Osmanlı döneminde iyi bilindiğine dair kanaatlerin gözden geçirilmesi, en azından bazı kayıtlarla kayıtlandırılmasının gerektiği anlaşılmaktadır.

Makalede son başlıkta, *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'daki tefsir tanımı, Beyzâvî'nin tefsir anlayışı bakımından değerlendirilmiştir. *Ta'rifâtü'l-'ulûm*'da Kur'ân'ın manalarını anlama ve açıklamanın yanı sıra hükümlerinin istihracı şeklinde bir görev verilmesi, tefsire çok geniş bir faaliyet alanı tanıdığını göstermektedir. Risalede bir yandan tefsire Kur'ân'ın hükümlerini çıkarmak gibi bir görev verilirken diğer yandan tefsirin yararlandığı ilimler arasında fıkıh ve kelamın sayılmaması, bu ilimlerin ayetler üzerinde gerçekleştirdiği faaliyetin de tefsir dâhilinde görüldüğüne işaret etmektedir. Her ne kadar tanım teorisi bakımından ağıyarını dışarıda bırakmaması sebebiyle eleştirilebilirse de tanımın Beyzâvî'nin tefsir anlayışıyla örtüştüğü görülmektedir. Bu noktada Beyzâvî'nin *Tuhfetü'l-ibrâr*'da tefsiri konumlandırma biçimi

önemlidir. Dinî ilimlerin tefsir ve hadisten doğarak kollara ayrıldığını söyleyen Beyzâvî, bunu gerekçelendirirken, ayetler ve hadisleri konularına göre bölümleyerek her ilmin onlarla ilgilenme yönünü beyan etmiş, fakat tefsir ilminin ayetlerle ilgilenme yönünü izah etmemiştir. Bu, onun ayetlerin delâleti çerçevesinde gerçekleştirilen faaliyetin tefsirin altında değerlendirilebileceği düşüncesinde olduğunu, dolayısıyla tefsir tasavvurunun genişliğini göstermektedir. Buna göre bütün ilimler Allah'ın kelamını anlama ve hükümlerini çıkarma gayesine hizmet etmekte olup tefsir tüm bunların bulunduğu bir faaliyet olarak kendini göstermektedir. Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl*'in başında tefsiri ilimlerin kıymet bakımından en yücesi, şeref bakımından en üstünü, dinî ilimlerin reisi ve başı şeklinde nitelemesini de bu çerçevede anlamak gerekir. Bu anlayış Beyzâvî'nin tefsir pratiğinde de kendini göstermiş, o, *Envârü't-tenzîl*'de ayetleri tefsir ederken çeşitli ilimlerin alanına giren çıkarımlara da yer vermiştir. Neticede tefsire çok geniş bir alan tanıyan *Ta'rîfâtü'l-'ulûm*'daki tefsir tanımı, Beyzâvî'nin gerek tefsir anlayışı gerek tefsir pratiği ile örtüşmektedir.

Kaynakça

- Ali, Yusuf Ahmed. *el-Beydâvî ve menhecühû fî't-tefsîr*. Mekke: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, Doktora Tezi, 1997.
- Altınışokzâde, Abdullah b. Muhammed. *el-Cem'u'l-hâvî fî şerhi'l-Beydâvî*. Konya: Yusuf Ağa Ktp., Yusuf Ağa Ktp., YY0000005171, 1b-222b.
- Âmilî, Bahâeddin. *Hâşiye 'alâ Envari't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl*. İstanbul: Nuruosmaniye Ktp., Nuruosmaniye, 484, 1b-128b.
- Arıcı, Mustakim. "Bir Biyografinin Yeniden İnşası: Kādî Beyzâvî, İlişki Ağları ve Eserleri". *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kādî Beyzâvî*. ed. Mustakim Arıcı. 23-103. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı – İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.
- Ay, Mahmut. "*Envârü't-Tenzîl*'in Kaynakları ve Tefsir Yöntemi". *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kādî Beyzâvî*. ed. Mustakim Arıcı. 355-441. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı – İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.
- Bâbertî, Ekmeleddin. *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmiği't-tenzîl ve 'uyûni'l-eķâvîl fî vüçûhi't-te'vîl*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Carullah, 198, 1b-169a.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyyetü'l-'ârifîn esmâ'ü'l-mü'ellifîn ve âşâru'l-musannifîn*. 1. cilt. tsh. Kilisli Rifat Bilge - İbnülemin Mahmut Kemal İnal. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1951.
- Başoğlu, Tuncay. *Fıkıh Usulünde Fahreddin er-Râzî Mektebi*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Berveci Sıbgatullah. *Hâşiye 'alâ Envari't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, 226, 1b-97a.
- Berzencî, Muhammed b. Abdiresûl eş-Şehrezûrî. *Enhâru's-selsebîl li-riyâği Envârî't-tenzîl ve mizâcü'z-zencebîl li-ĥiyâđi esrâri't-te'vîl*. İstanbul: Beyazıt Ktp., Veliyyüddin Efendi, V303, 1b-402a.
- Beyzâvî, Nâsirüddin Abdullah b. Ömer. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl el-ma'rûf bi'tefsîri'l-Beydâvî*. haz. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî. 5 cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Beyzâvî, Nâsirüddin Abdullah b. Ömer. *el-Gâyetü'l-ķuşvâ fî dirâyeti'l-fetvâ*. thk. Ali Muhyiddin Ali el-Karadâğî. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâ'iri'l-İslâmiyye, 1429/2008.
- Beyzâvî, Nâsirüddin Abdullah b. Ömer. *Minhâcü'l-vüṣûl ilâ 'ilmi'l-'uṣûl*. thk. Şa'bân Muhammed İsmâil. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1429/2008.
- Beyzâvî, Nâsirüddin Abdullah b. Ömer. *Mirşâdü'l-ifhâm ilâ mebâdi'i'l-aĥkâm*. haz. Hasan b. Abdurrahman el-Hüseyin. 3 cilt. Kuveyt: Darü'z-Ziyâ', 2015/1436.
- Beyzâvî, Nâsirüddin Abdullah b. Ömer. *Nizâmü't-tevârîĥ*. tsh., mukaddime, notlar ve açıklamalar Encüm Rahmânî. Lahor: İdâre-i Sekâfet-i İslâmiyye, 2010.
- Beyzâvî, Nâsirüddin Abdullah b. Ömer. *Ta'rîfâtü'l-'ulûm*. Amasya: Amasya Beyazıt Ktp., Amasya Beyazıt, 1761/27, 139b-142a.
- Beyzâvî, Nâsirüddin Abdullah b. Ömer. *Ta'rîfâtü'l-'ulûm*. Ankara: A.Ü. Dil ve Tarih-

- Coğrafya Fakültesi Ktp., Mustafa Çon A ve B, 221-003, 187b-200a.
- Beyzâvî, Nâsirüddin Abdullah b. Ömer. *Ta 'rifâtü'l- 'ulûm*. Ankara: A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Ktp., Mustafa Çon A ve B, 447-001, 3b.
- Beyzâvî, Nâsirüddin Abdullah b. Ömer. *Ta 'rifâtü'l- 'ulûm*. Ankara: Milli Ktp., Nevşehir Ürgüp Tahsin Ağa İlçe Halk Ktp., 50 Ür 386/12, 119b-121b.
- Beyzâvî, Nâsirüddin Abdullah b. Ömer. *Ta 'rifâtü'l- 'ulûm*. Ankara: Milli Ktp., Samsun İl Halk Ktp., 55 Hk 344/3, 23b-24b.
- Beyzâvî, Nâsirüddin Abdullah b. Ömer. *Ta 'rifâtü'l- 'ulûm*. Bursa: Bursa İnebey Ktp., Genel, 4774/3, 69b-71a.
- Beyzâvî, Nâsirüddin Abdullah b. Ömer. *Ta 'rifâtü'l- 'ulûm*. Bursa: Bursa İnebey Ktp., Genel, 5004/23, 168b-170a.
- Beyzâvî, Nâsirüddin Abdullah b. Ömer. *Ta 'rifâtü'l- 'ulûm*. Bursa: Bursa İnebey Ktp., Ulu-cami, 2483/2, 25b-26b.
- Beyzâvî, Nâsirüddin Abdullah b. Ömer. *Ta 'rifâtü'l- 'ulûm*. Çorum: Çorum Hasan Paşa Ktp., Hasan Paşa Yazma, 2436/15, 250b-252b.
- Beyzâvî, Nâsirüddin Abdullah b. Ömer. *Ta 'rifâtü'l- 'ulûm*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, 03668-014, 116a-119a.
- Beyzâvî, Nâsirüddin Abdullah b. Ömer. *Ta 'rifâtü'l- 'ulûm*. İstanbul: Topkapı Sarayı Ktp., Revan Köşkü, 2018/10, 97b-100a.
- Beyzâvî, Nâsirüddin Abdullah b. Ömer. *Ta 'rifâtü'l- 'ulûm*. “Kâdî Beyzâvî’ye (v. 685/1286) Göre İlimlerin Tasnifi ve *Munîf fî Sinâ’ati’t-tarîf/Ta 'rifâtü'l- 'ulûm* Adlı Eserinin Edisyon Kritiği”. thk. Mansur Koçinkağ. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 26 (2015), 383-404.
- Beyzâvî, Nâsirüddin Abdullah b. Ömer. *Ta 'rifâtü'l- 'ulûm*. Manisa: Manisa Ktp., Akhisar Zeynelzade, 649/13, 140b-142a.
- Beyzâvî, Nâsirüddin Abdullah b. Ömer. *Tavâli ‘u’l-envâr min me‘âli ‘i’l-enzâr*. thk. Abbâs Süleyman. Beyrut: Dâru’l-Cîl - Kahire: el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Türâs, 1411/1991.
- Beyzâvî, Nâsirüddin Abdullah b. Ömer. *Tuhfetü’l-ebrâr Şerhu Meşâbihi’s-sünne*. thk. Nûreddin Tâlib vd. 3 cilt. Dâru’s-sekâfeti’l-İslâmiyye, 1433/2012.
- Bitlisî, İdrîs. *Hâşiye ‘alâ Envari’t-tenzîl ve esrâri’t-te’vîl*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Ayasofya, 303M, 1b-145a.
- Boyalık, M. Taha. “el-Keşşâf Şerh-Hâşiye Geleneğinde Tefsir İlminin Mahiyeti Tartışması”. *Nazariyat: İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4/1 (Ekim 2017), 91-118. dx.doi.org/10.12658/Nazariyat.4.1.M0042
- Boyalık, M. Taha. “Molla Fenârî’nin Tefsir İlminin Mahiyetine Dair Tartışmasının Tahlili”. *İslâm Araştırmaları Dergisi* 18 (2007), 73-100.
- Brockelmann, Carl. *Geschichte der Arabischen Litteratur (GAL)*. 2 cilt. Leiden: E. J. Brill, 1943-49.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Hâşiye ‘alâ Envari’t-tenzîl ve esrâri’t-te’vîl*. Bursa: Bursa İnebey

- Ktp., Genel, 31, 1b-418b.
- Büyük, Enes. “*Envârü't-Tenzîl* Şerh-Hâşiyelerinde Tefsir İlminin Mahiyeti”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/3 (Haziran 2020), 1039-1058.
<https://doi.org/10.18505/cuid.690206>
- Büyük, Enes. *Tefsir İlminin Mahiyeti Sorunu*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Büyük, Enes. “Tefsirin Dini İlimler Arasındaki Konumuna Dair Bazı *Envârü't-Tenzîl* Hâşiyelerinin İncelenmesi”. *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 54 (Aralık 2020/2), 203-228.
<https://doi.org/10.29288/ilted.743708>
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Hâşiye ‘ale'l-Keşşâf ‘an haqā’iki gavâmiği’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-ekāvil fi vücûhi’t-te’vîl*. 1. Cilt. Beyrut: Dâru’l-fikr, 1397/1977.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Mu ‘cemü’t-Ta’rîfât*. thk. Muhammed Sıddîk el-Menteşâvî. Kahire: Dâru’l-Fazîlet, ts.
- Çiçek, Mehmet. “Kâfiyeci’de Tefsir İlminin Mahiyeti”. *Tefsir İlminin Mahiyetine Yaklaşımlar -Klasikten Çağdaş Döneme-*. ed. Enes Büyük. 111-140. İstanbul: Kitâbî, 2023.
- Çiçek, Mehmet. “Tefsir İlminin Tanımı: Molla Fenârî Örneği”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2017), 1-20.
- Demirci, Mehmet. “Tefsir İlminin Mahiyeti”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2017), 21-46.
- Emîr Pâdişah, Muhammed Emîn b. Mahmûd el-Hüseynî el-Buhârî. *Hâşiye ‘alâ Envârî’t-tenzîl ve esrârî’t-te’vîl*. İstanbul: Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa, 181, 1b-113b.
- Endelüsî, Ebû Hayyân. *Tefsîru’l-Baḥrî’l-muḥîṭ*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd vd. 8 cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1413/1993.
- Ensârî, Zekerîyyâ. *Fethu’l-celîl bi-beyânî ḥaḫıyyi Envârî’t-tenzîl*, İstanbul: Süleymaniye Ktp., Murad Molla, 221, 1b-171a.
- Erkekli, Mustafa. *Beydâvî Tefsirinin Tenkîdine Dâir Yazılmış İthâf ve İs’âf Adlı Eserlerin Tahkiki*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990.
- Fenârî, Molla Şemseddin Muhammed b. Hamza. *‘Aynü’l-a’yân*. Dersaadet: Rifat Bey Matbaası, 1325.
- Fenârîzâde, Mehmed b. Muhammed. *Hâşiye ‘alâ Envârî’t-tenzîl ve esrârî’t-te’vîl*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, 1102, 311b-344b.
- Feyzullah Efendi, Feyzullah b. Muhammed. *Hâşiye ‘alâ Envârî’t-tenzîl ve esrârî’t-te’vîl*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, 7348, 1b-128b.
- Hâcî, Abdulaziz. *el-Beydâvî müfessiran*. Dimaşk - Beyrut: Dârü’n-Nevâdir, 1434/2013.
- Hafâcî, Şehâbeddin. *‘Înâyetü’l-Kâḫî ve kifâyetü’r-Râḫî*. ḫabatahu Abdurrezzak el-Mehdî. 9 cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1417/1997.
- Halebî, İbrâhim b. Süleyman el-Kürdî. *Hâşiye ‘alâ Envârî’t-tenzîl ve esrârî’t-te’vîl*. Ankara: Milli Ktp., Samsun İl Halk Ktp., 55 Hk 771, 1b-423a.
- Hatîb el-Vezîrî, Şemseddin Muhammed b. İbrâhim. *Hâşiye ‘alâ Envârî’t-tenzîl ve esrârî’t-te’vîl*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Murad Molla, 209, 1b-96b.

- Hüseyin, Hasan b. Abdurrahman. “el-Ḳısmü’l-dirâsî”. *Mirşâdü’l-ıfham ilâ mebâdi’i’l-aḥkâm*. mlf. Nâsiruddîn Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî. 1/33-213. Kuveyt: Dârü’z-ziyâ’, 1436/2015.
- İbn Kâvân (Kârân), Bedreddin Hüseyin b. Şihâbüddin Ahmed el-Geylânî eş-Şâfi’î. *Hâşiye ‘alâ hutbeti Envâri’t-tenzîl ve esrâri’t-te’vîl* Kastamonu: Kastamonu Yazma Eser Ktp., Kastamonu Halk Ktp., 1913, 1b-75b.
- İbnü’l-Ekfânî. *İrşâdü’l-kâşîd ilâ esne’l-makâşîd*. tsh. M. Selim el-Âmidî el-Buhârî. Beyrut, 1322/1904.
- İSAM, İslam Araştırmaları Merkezi. “Türkiye Kütüphaneleri Kataloğu”. Son erişim tarihi: 1 Temmuz 2025. <https://kutuphane.isam.org.tr/?blm=ayrintignlkt&navdil=tr>
- Karamânî, Nûreddin Hamza b. Mahmud. *Takşîru’t-tefsîr*, İstanbul: Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, 203, 1b-196b.
- Kaya, Mehmet. “Ebû Hayyân’ın el-Bahru’l-Muhî’t-i Çerçevesinde Tefsir İlminin Mahiyeti”. *Tefsir İlminin Mahiyetine Yaklaşımlar -Klasikten Çağdaş Döneme-*. ed. Enes Büyük. 21-52. İstanbul: Kitâbî, 2023.
- Kâzerûnî, Ebü’l-Fazl el-Kureşî es-Sıddîkî. *Hâşiye ‘alâ Envâri’t-tenzîl ve esrâri’t-te’vîl*. (Envâru’t-tenzîl ve esrâri’t-te’vîl’in hâmişinde) tsh. Muhammed ez-Zührî el-Gamrâvî vd. 4 cilt. Mısır: Dârü’l-Kütübî’l-Arabiyyeti’l-Kübrâ, 1330.
- Kırımî, Ahmed b. Abdullah. *Mişbâhu’t-ta’dîl fî keşfi Envâri’t-tenzîl*. İstanbul: Millet Ktp., Feyzullah Efendi, 147, 1b-292a.
- Kiraz, Celil. “Envârü’t-Tenzîl Eleştirileri ve Tahlili”. *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kâdî Beyzâvî*. ed. Mustakim Arıcı. 659-705. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı – İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.
- Koçinkağ, Mansur. “Kâdî Beyzâvî’nin Ta’rifâtü’l-ulûm’unda İlimler”. *İlimleri Sınıflamak: İslâm Düşüncesinde İlim Tasnifleri*. ed. Mustakim Arıcı. 145-165. İstanbul: Klasik, 2019.
- Koçinkağ, Mansur. “Kâdî Beyzâvî’ye (v. 685/1286) Göre İlimlerin Tasnifi ve Munîf fî Sinâ’ati’t-Tarîf/Ta’rifâtü’l-‘Ulûm Adlı Eserinin Edisyon Kritiği”. *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 26 (2015), 383-404.
- Konevî İsmâüddin İsmâîl b. Muhammed. *Hâşiyetü’l-Konevî ‘alâ tefsîri’l-Beydâvî ve me’âhû Hâşiyetü İbni’t-Temcîd*. çabatahu Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. 20 cilt. Beyrut: Dârü’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1422/2001.
- Lârî, Muslihuddîn. *Hâşiye ‘alâ Envâri’t-tenzîl ve esrâri’t-te’vîl*. Manisa: Manisa Ktp., Manisa İl Halk Ktp., 37/1, 1b-75b.
- Makdisî, İbn Şerîf. *Hâşiye ‘alâ Envâri’t-tenzîl ve esrâri’t-te’vîl*. Kastamonu: Kastamonu Yazma Eser Ktp., Kastamonu Halk Ktp., 2619, 1b-122b.
- Menteşzâde, Abdurrahim Efendi. *Hâşiye ‘alâ Envâri’t-tenzîl ve esrâri’t-te’vîl*. İstanbul: Millet Ktp., Feyzullah Efendi, 150, 1b-23a.
- Merâğî, Abdullah Mustafa. *el-Fethu’l-mübîn fî tabakâti’l-uşûliyyîn*. nşr. Muhammed Ali Osman. 2 cilt. Matba‘atü Ensâri’s-Sünneti’l-Muhammediyye, 1947/1366.
- Molla Hüsrev, *Hâşiye ‘alâ Envâri’t-tenzîl ve esrâri’t-te’vîl*. İstanbul: Süleymaniye Ktp.,

- Fatih, 492, 1b-183a.
- Nablusî, Abdulganî b. İsmâil. *et-Taḥrîru'l-hâvî 'alâ tefsîri'l-Beydâvî*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, 78, 1b-675b.
- Okuyucu, Nail. "Kādî Beyzâvî'nin Fıkıh Tasavvuru ve Şâfiî Fürû-i Fıkıh Geleneğindeki Yeri". *İslâm İlim ve Düşünce Geleneğinde Kādî Beyzâvî*. ed. Mustakim Arıcı. 471-520. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı – İstanbul: İSAM Yayınları, 2017.
- Paçacı, Mehmet. *Çağdaş Dönemde Kur'an'a ve Tefsire Ne Oldu?*. İstanbul: Klasik, 2. Basım, 2013.
- Pehlivân, Alâeddin Ali. *Hâşiye 'ale'l-Keşşâf 'an ḥakā'iki gavâmiḍi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eḳâvîl fî vüçûhi't-te'vîl*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Yeni Cami, 145, 1b-350b.
- Rûşenî, Mahmûd b. Nûrullah. *Hâşiye 'alâ Envari't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Yeni Medrese, 24, 1b-57-b.
- Sâdikî el-Geylânî, Mahmud b. Hüseyin. *Fethu'l-kerîmi'l-münezzeh 'ani'l-müsâvî fî şahâ'ifi'l-Beydâvî*. İstanbul: Nuruosmaniye Ktp., Nuruosmaniye, 526, 1b-242b.
- Sinobî, Ahmed. *Mazharu Envâri't-tenzîl fî keşfi esrâri't-te'vîl*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, 192, 1b-59a.
- Siyâlkûtî, Abdülhakîm. *Hâşiye 'alâ Envari't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl*. nşr. Mehmed Nâil. İstanbul: Dâru't-Tıbbâti'l-Âmire, 1270.
- Smyth, William. "Belâgat İlmi'nin Standart Hale Gelen Düzenlenişi ve es-Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'u". çev. Abdullah Yıldırım. *İ.Ü. Şarkiyat Mecmuası* 22 (2013/1), 213-232.
- Süleyman, Abbas Muhammed Hasan. *Taşnîfü'l-'ulûm beyne Naşîriddîn et-Ṭûsî ve Nâşîriddîn el-Beydâvî*. Beyrut: Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1996.
- Sülün, Murat (ed.). *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl – III/3 Tefsir Nasıl Bir İlimdir?*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.
- Sürûrî, Muslihuddin Mustafa. *Hâşiye 'alâ Envari't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl*. İstanbul: Ragıp Paşa Ktp., Ragıp Paşa, 128, 1b-342b.
- Süyûtî, Celâleddin. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Merkezü'd-dirâseti'l-Kur'âniyye. 7 cilt. Medine: Mücemma'u'l-Melik Fehd li-Tıbbâ'ati'l-Mushafi's-Şerîf, ts.
- Süyûtî, Celâleddin. "Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr". *Nevâhidü'l-ebkâr ve şevâridü'l-efkâr te'lîfî Abdîrrahmân bin Ebî Bekr bin Muhammed Ebi'l-Faḍl Celâlidîn es-Süyûtî min evveli'l-kitâb ilâ (20) min sûreti'l-Bakara dirâse ve taḥkîk*. haz. Ahmed Hâc Muhammed Osman. 1-464. Medine: Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, Doktora Tezi, 1423-1424.
- Şeyhzâde, Muhammed b. Muslihuddin Mustafa. *Hâşiyetü Muhyiddîn Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-Kādî el-Beydâvî*. ḡabatahu Muhammed Abdulkâdir Şahin. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999.
- Şîrvânî, Muhyiddin Muhammed b. Cemaleddin. *Hâşiye 'alâ Envari't-tenzîl ve esrâri't-te'vîl*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Damat İbrahim Paşa, 180, 1b-381a.

- Şirvânî, Sadreddinzâde Mehmed Emin b. Sadreddin. *Hâşiye ‘alâ Envari’t-tenzîl ve esrâri’t-te’vîl*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Laleli, 317, 1b-238a.
- Teftâzânî, Sa‘deddin. *Hâşiye ‘ale’l-Keşşâf ‘an hakâ’iki gavâmiği’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-eķâvîl fi vüçûhi’t-te’vîl*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Yusuf Ağa, 72, 1b-486a.
- TÜYEK, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. “Yazma Eserler Veritabanı”. Son erişim tarihi: 1 Temmuz 2025. <https://portal.yek.gov.tr/main/login>
- Zerkeşî, Bedreddin. *el-Burhân fî ‘ulûmi’l-Ķur’ân*. thk. Yusuf Abdurrahman el-Mar‘aşlî vd. 4 cilt. Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife, 1410/1990.
- Ziriklî, Hayreddin. *A’lâm Ķāmûsü terâcim li-eşheri’r-ricâl ve’n-nisâ’ mine’l-‘Arab ve’l-müsta‘rebîn ve’l-müsteşriķîn*. 8 cilt. Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.
- Zuhaylî, Muhammed. *el-Kādî el-Beydâvî el-müfessir el-uşûlî el-mütekellim el-fakîh el-mü’errih el-edîb sâhibu’t-teşânîfi’l-meşhûra*. Dımaşk: Dârü’l-Kalem, 1308/1988.